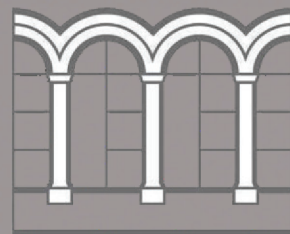

НАТГИСИ ЗАГГИСИ

10 (2024)

НАТПИСИ И ЗАПИСИ
INSCRIPTIONS & SCRIPTURES
Vol. X (2024)

Центар за историјску географију и историјску демографију
Филозофског факултета Универзитета у Београду
Народни музеј Пожаревац

НАТПИСИ И ЗАПИСИ
INSCRIPTIONS & SCRIPTURES

Издавачи

Центар за историјску географију и историјску демографију
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Народни музеј Пожаревац

Адреса редакције
Чика Љубина 18 – 20, Београд

Електронска пошта
natpisizapisi@gmail.com
rujiste1961@gmail.com
marijakoprivica81@gmail.com

Председник савета
др Гордан Бојковић, виши научни сарадник,
Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић

Чланови савета:

др Синиша Мишић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Никола Самарџић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Радивој Радић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Драгиша Бојовић, редовни професор, Филозофски факултет, Ниш;
др Сузана Рајић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Снежана Божанић, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад;
Виолета Михајловић, Крушевац.

Главни и одговорни уредник
др Марија Копривица, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

РЕДАКЦИЈА

др Гордан Бојковић виши научни сарадник (заменик уредника);
др Синиша Мишић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Данко Леовац, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Катарина Митровић, виши научни сарадник, Филозофски факултет, Београд;
др Дејан Јечменица, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд;
др Дејан Булић, научни сарадник, Историјски институт Београд;
др Александар Узелац, научни саветник, Историјски институт, Београд
др Татјана Суботин-Голубовић, редовни професор, Филозофски факултет;
др Дејан Радичевић, доцент, Филозофски факултет, Београд;
др Александар Николов, редовни професор, Историјски факултет, Софија;
Дејан Радисављевић (секретар редакције)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова (Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors).

Часопис НАТПИСИ И ЗАПИСИ се штампа један број годишње.

ЦЕНТАР ЗА ИСТОРИЈСКУ ГЕОГРАФИЈУ И ИСТОРИЈСКУ ДЕМОГРАФИЈУ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НАРОДНИ МУЗЕЈ ПОЖАРЕВАЦ

НАТПИСИ И ЗАПИСИ
INSCRIPTIONS & SCRIPTURES
10 (2024)

Београд/Пожаревац
2024.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

003:811 (497.11)

НАТПИСИ и записи = Inscriptions & scriptures / главни и
одговорни уредник Марија Копривица. - Vol. 1 (2015)- . -
Београд : Центар за историјску географију и историјску демографију
Филозофског факултета Универзитета у Београду ; Пожаревац :
Народни музеј, 2015- (Ниш : Пунта). - 29 cm

Годишње.

ISSN 2406-2766 = Натписи и записи

COBISS.SR-ID 215293452

САДРЖАЈ/CONTENT

УВОДНА РЕЧ/INTRODUCTION

М. Копривица, <i>Прва деценија Натписа и записа</i>	IX
Д. С. Радисављевић, Библиографија часописа <i>Натписи и записи</i> 1-10 (2015-2024)	XI

МЕТОДОЛОГИЈА/METHODOLOGY

С. Мишић, <i>Натписи и записи - истраживање и публиковање (нови доприноси историјској науци)</i>	1
S. Mišić, <i>Inscriptions and Scriptures - Research and Publication (New Contributions to Historical Science)</i>	9

НАТПИСИ/INSCRIPTIONS

Д. С. Радисављевић, Д. М. Булић, <i>Надгробни натпис Радосава, сина Хрнетиног (Хранетиног), из села Борач у Гружи (последња трећина 14-прва половина 15. века)</i>	13
D. S. Radisavljević, D. M. Bulić, <i>Tombstone Inscription of Radosav, son of Hrneta (Hraneta), from the Village of Borač in Gruža (last third of the 14th - first half of 15th century)</i>	34
Д. Булић, Г. Стојичић, <i>Епиграфски споменици из лапидаријума Народног музеја у Врању</i>	37
D. Bulić, G. Stojičić, <i>Epigraphic Monuments from the National Museum of Vranje</i>	46
Н. Обрадовић, <i>Два племићка надгробника из Мола у Бачкој</i>	47
N. Obradović, <i>Two Noble Tombstones from the Village of Mol in Bačka</i>	54
Д. Петровић, Ђ. Бекчић, <i>Три војна споменика и натпис са чесме у Барајеву</i>	55
D. Petrović, Đ. Bekčić, <i>Three War Monuments and Inscription on the Fountain from Barajevo</i>	61
Г. Бојковић, <i>Крајпуташа из Аљиновића</i>	63
G. Vojković, <i>Monuments (Krajputaši) from Aljinovići</i>	67

ЗАПИСИ/SCRIPTURES

М. Копривица, <i>Запис из Дечанског Поменика о братству Манастира Студенице из 1772. године</i>	71
M. Koprivica, <i>Inscription from the Dečani Pomenik about the Brotherhood of the Studenica Monastery from 1772</i>	80
М. Денчић, <i>Записи из Минеја за мај Граднуличке цркве штампаног у Москви 1758. године</i>	81
M. Denčić, <i>Scriptures from the Menaion for May of the Gradnulica Church printed in Moscow in 1758</i>	87

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ

Београд

dejanradisavljevicanthro@gmail.com

Дејан М. БУЛИЋ

Историјски институт, Београд

dejan.bulic@iib.ac.rs

НАДРОБНИ НАТПИС РАДОСАВА, СИНА ХРНЕТИНОГ (ХРАНЕТИНОГ), ИЗ СЕЛА БОРАЧ У ГРУЖИ (ПОСЛЕДЊА ТРЕЋИНА 14–ПРВА ПОЛОВИНА 15. ВЕКА)

Апстракт: Први део рада посвећен је проблематици везаној за историјску географију области данашње Груже. Убицирани су поједини топоними са овог простора, наведени у повељама деспота Ђурђа, великог челника Радича и босанског краља Стефана Томаша у првој половини 15. века (села Шумели, Граховац, Брезна, друга Каменица, Продановци, Старче и црква Светог Николе у Врбави). Такође, рад се бави и црквом Светог Архангела Михаила у селу Борач, подно истоименог средњовековног града, и одређивању времена њене изградње, на основу доступних писаних извора, археолошких трагова и архитектонских карактеристика. У олтарском простору цркве уграђен је, у функцији стуба часне трпезе, средњовековни надгробник са натписом извесног Радосава, који се на основу облика слова, уклесаних иконографских представа и наведених личних имена датује у последњу трећину 14. и прву половину 15. века.

Кључне речи: Гружа, жупа Борач, град Борач, црква Светог Архангела Михаила, усадник, надгробник, трахит, средњи век, надгробни натпис.

Историјско–географски оквир

Територија данашње Груже, односно стара жупа Борач, са Рудником највероватније се налазила у саставу удеоне кнежевине кнеза Страцимира, брата великог жупана Стефана

Немање (1166–1196), чији је центар био у Градцу Моравском.¹

У до сада познатим средњовековним писаним изворима, жупа Борач (**Боръчъ**), која је била под непосредном јурисдикцијом Српске архиепископије, спомиње се једино у Жичким повељама (1219–1220, 1221–1224?) краља Сте-

¹ Синиша Мишић, Територијално–управна организација Рудника и околине (12–15. век), у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Наредном музеју у Аранђеловцу*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац 2018, 7. Стојан Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века – Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године (Географска истраживања), *Глас Српске краљевске академије LXXVI, Други разред* 46, Београд 1908, 36, 39 и Михаило Динић, Област централне Србије у средњем веку, у: *Српске земље у средњем веку, историјско–*

географске студије, прир. С. Ђирковић, Београд 1978, 58, место Гровтсоов – од словенског **Гржъ** или **Гржжа** (Гронса), у Браничевској епархији, поменуто у повељи византијског цара Василија II Бугароубице (976–1025) Охридској архиепископији из 1019. године, идентификују са Гружом. Међутим, мора се узети у обзир да топоним и хидроним Гружа није посведочен пре краја 18. и почетка 19. века, те би убикацију Гровтсоов–а требало тражити даље на истоку, највероватније око доњег дела тока реке Грзе, на месту данашњег манастира Лешја, источно од Параћина, или у ближој околини.

фана Првовенчаног (велики жупан 1196–1217, краљ 1217–1227) и његовог сина, престононаследника Радослава, исписаним на северном и јужном зиду у пролазу испод куле–звоника Цркве Светог Спаса у манастиру Жичи.²

У поседеу Архиепископије налазило се и село Свибница са Округлом (**Свѣбница съ Округломъ**),³ за које се не наводи припадајућа област. Поједини аутори Свибницу смештају у жупу Борач⁴ и идентификује је са данашњим селом Сибницом, на ушћу Сибничког потока у реку Грузу, око 13 км југоисточно од Кнића, док Округлу лоцирају на потес Округло поље⁵ у суседном селу Врбета.⁶

Жупа Борач захватала је сливове реке Грузе и Велике (Годачичке) реке, као и узак равничарски појас дуж леве обале Западне Мораве, између Витановца и Угљарева. На северу се протезала до јужних падина Рудника, док су њену границу на југозападу и западу, према жупи Морави, чинили планина Котленик⁷ (Црни врх, 749 м) и брда која представљају развође Борачке и Бресничке реке (Марино брдо, 670 м; Думача, 673 м; Љубеш, 765 м; Буковик, 851 м), односно јужни огранци планине Јешевац (Црни врх, 902 м). На истоку, од жупе Левач раздвајале су је Гледиће планине (Самар, 922 м), док је на североистоку, према

жупи Лепеници граница водила развођем сливова Грузе и Лепенице, преко брда Ровине (371 м), Мајдана (385 м), Змајевца (422 м), Ходжине бакче (472 м), Телалског брда (385 м), Таборишта (424 м) и Паштрмске косе (610 м).⁸

Током касног средњег века долази до слабљења жупне организације, што је посебно изражено у другој половини 14. и у првим деценијама 15. столећа. Град и важан рударски и трговачки центар Рудник, смештен у западном делу истоимене планине, имао је своју управну територију, односно *градски метох*, који је формиран у 14. веку и одржао се до пада Деспотовине.⁹ У његов састав улазила су и поједина села која су првобитно припадала жупи Борач. Према повељи из 1429. године, којом је деспот Ђурађ Вуковић (1427–1456) потврдио баштинске поседе великом челнику Радичу, стечене у доба деспота Стефана Лазаревића (кнез 1393–1402, деспот 1402–1427), у *Руднику метоху* налазила су се села Белућа, Продановци, Каменица, друга Каменица, Шумели и село Власи Воиковци („и 8 Рѣдникѣ метохѣ село Бѣлуѣка, село Продановци, село Каменица, село дрѣга Каменица, село Шѣмели, село Власи Воиковци”).¹⁰ Белућа се идентификује са данашњим селима Горња Црнућа и Доња Црнућа,¹¹ на јужним падинама Рудника, око 14 км

² Војислав Јовановић, Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији, *Историјски гласник* 1–2 (1985), 13; Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005, 572; Владимир Мошин, Сима Ђирковић и Душан Синдик (прир.), *Зборник средњовековних чирличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника – књига I (1186–1321)*, Београд 2011, 92; Гордана Томовић, Жичко властелинство, *Наша прошлост* 12 (2012), 19–20.

³ В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик (прир.), *Зборник средњовековних чирличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, 91, 94.

⁴ Гавро Шкриванић, Жичко епархиско властелинство, *Историјски часопис* 4 (1952–1953), 159 је село Брестницу са тргом (**Брѣстница съ тргоу**), односно данашњу Бресницу, око 21 км источно од Чачка, погрешно везао за жупу Борач, што је исправила Г. Томовић, Жичко властелинство, 15, 18–19, која је ово село правилно лоцирала у жупу Мораву.

⁵ Топоним Округло поље налазимо и у атару села Пајсијевић, око 7 км јужно од Кнића (*Топографска карта 1:25 000, Kraljevo 2–3 (Vitkovac), br. lista 530–2–3*, Beograd 1971), што указује на учесталост овог назива на простору Грузе.

⁶ Г. Шкриванић, Жичко епархиско властелинство, 159; М. Динић, Област централне Србије у средњем веку, 60; Г. Томовић, Жичко властелинство, 22. Не може се

искључити ни могућност да је реч о данашњем селу Сибници у Левчу, око 13 км југозападно од Рековца.

⁷ Архиепископији у Жичи дароване су и зимске и летње паше „са оне стране” Котленика („**съ всѣми пашами зимљиними и лѣтњиними, а по ѡне с<т>рѣниѣ Котлѣника**”), односно са источне стране ове планине, окренуте Грузи (жупи Борач), гледано из Жиче: В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик (прир.), *Зборник средњовековних чирличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, 91.

⁸ О граници жупе Борач са Моравом, види: Г. Томовић, Жичко властелинство, 22. За убикацију топонима коришћене су карте: *Топографска карта 1:25 000, Kragujevac 3–4 (Ljuljaci), br. lista 480–3–4*, Beograd 1971; *Топографска карта 1:25 000, Kraljevo 1–1 (Borač), br. lista 530–1–1*, Beograd 1971; *Топографска карта 1:25 000, Kraljevo 1–2 (Knić), br. lista 530–1–2*, Beograd 1971.

⁹ Синиша Мишић, Географско–историјски оквири, у: *Шумадија у XV веку. Колективна монографија*, ур. С. Мишић и М. Копривица, Београд 2018, 24; С. Мишић, Територијално–управна организација Рудника и околине, 10.

¹⁰ Cyril Pavlikianov, The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou, *Cyrrillomethodianum* XX (2015), 172.

¹¹ За легенду о промени назива од Белућа у Црнућа, види: Михаило Драгић, Груза: антропогеографска

североисточно од Горњег Милановца, а Каменица са истоименим селом удаљеним око 23 км у истом правцу. Село Власи Воиковци је данашње село Војковци, око 8 км северно од варошице Рудник.¹² Село друга Каменица налазило се на Каменичкој реци, низводно од Каменице.¹³ Село Шумели¹⁴ лежало је на потесу Шумел, покрај Шумелског потока, у атару Каменице.¹⁵ Према Најперговом попису из 1718. године, село Шумел (Schumely) у дистрикту Рудник било је пусто.¹⁶ Село Продановци није могуће прецизније убицирати. У османском попису насталом после 1528. године бележи се село Папрадна са Продановцем у нахији Рудник, са 16 кућа, двојцом нежењених и једним примићуром.¹⁷ Највероватније се налазило на јужним падинама Рудника, између данашњих села Горње Црнуће, Каменице и Љубичевца. *Руднички метох* се на северу протезао до данашњег села Војковци, а на југу до средњих токова Црнућке, Враћевшничке и Каменичке реке, левих притока Груже.¹⁸

Сеоска насеља *Рудничког метоха* била су везана за рударску производњу, што се јасно види на примеру Каменице, док је њихова аграрна функција имала секундарни значај. У

њима је живело зависно становништво, које се бавило рударским пословима, односно ископавањем, испирањем и топљењем руде, као и припремом ђумура, те су из тог разлога ова села чинила „јединствену управну целину са градским насељем.“¹⁹

Истом повељом из 1429. године потврђен је и посед Радичеве баштинске цркве у Враћевштици, који су чинили села Враћевштица Горња, Враћевштица Долња, Граховац, Коњуша и Брезова („и цркве **Враќквциуке цо имаа петъ села, Браќквцица Горња, село Браќквцица Долња, село Граховъць, село Коњуша, село Брѣзова.**“).²⁰ Године 1430/1431. и сам велики челник Радич издао је повељу својој задужбини Цркви Светог Георгија у Враћевштици, чији је извод сачуван у виду фреско–натписа, обновљеног 1737. године, на јужном зиду припрате споменутог сакралног здања. Даривао јој је, поред осталог, и баштинска села Враћевштицу Горњу, Враћевштицу Долњу, Красовац, Коњушу и заселак Осјаци на реци Враћевштици, и код Рудника села Брестово и Кукавље (Кућу Влканску?), пола рударског кола у Каменици, а по смрти и село Белучу (Белућу) са двором („село **ВраќевцицѸ Горню и село БраќевцицѸ Долню и село Красоваць,**²¹ **КоњушѸ и саселак**

испитивања, *Насеља српских земаља: расправа и грађа* 10, ур. Ј. Цвијић, Београд 1921, 335.

¹² М. Драгић, Гружа, 185; Гавро Шкриванић, Властелинство великог челника Радича Поступовића, *Историјски часопис* 20 (1973), 130–131, 135; М. Динић, Област централне Србије у средњем веку, 62; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 168–169; С. Мишић, Географско–историјски оквири, 24; Марија Копривица, Власт Островица и нахија Островица/Рудник, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Народном музеју у Аранђеловцу*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац 2018, 75.

¹³ Судаћи према помену села Враћевштице и друге Враћевштице у повељи деспота Ђурђа и његовог сина, деспота Лазара, митрополиту градачком Венедикту из 1456. године, те да су ова села у повељама из 1429. и 1430/1431. године уписана као Враћевштица Горња и Враћевштица Долња, мишљења смо да се под Каменицом подразумева Горња Каменица, а под другом Каменицом село Доња Каменица, као и да су оба села лежала на обалама Каменичке реке, десне притоке Груже. О постојању села Горње и Доње Каменице у нахији Рудник, поред предања, сведочи и османски попис из 1528. године, као и један дефтер Смедеревског санџака који није датован, а настао је после поменуте године, види: М. Драгић, Гружа, 272; Ахмед

Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. II*, Чачак 1985, 230, 242–243.

¹⁴ Љубомир Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др., *Споменик III* (1890), 3 ишчитао је назив овог села као **ШоѸмани**, што је навело Г. Шкриванић, Властелинство великог челника Радича Поступовића, 131 да га погрешно идентификује са селом Шуме, око 14 км југоисточно од Тополе, што је прихватио и С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 169. Оваква убикација није одржива, с обзиром на то да се *Руднички метох* није простирао на тако великом простору, те да је обухватао само села у ширем подручју града: М. Копривица, Власт Островица и нахија Островица/Рудник, 75.

¹⁵ М. Драгић, Гружа, 268, 269.

¹⁶ Душан Пантелић, Попис пограничних нахија после Пожаревачког мира, *Споменик САН ХСХVI, Други разред* 75, Београд 1948, 25, нап. 186.

¹⁷ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. II*, 343.

¹⁸ Исто, 11.

¹⁹ С. Мишић, Територијално–управна организација Рудника и околине, 10.

²⁰ С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 172.

²¹ Треба **Граховъць**.

Осаці на реці Бракевцици што замени њ Бранка Милладиновича і кодъ Рѣдника село Брестово²² и кодъ Рѣдника село Кѣквалк (Кѣкю Бѣлканскѣ ?) с пивницомъ и бацинами, и ѿ доловъ²³ и ѿ пола що є њ Каменице ѡвинѣно половина, половина манастирѣ кастамонскомѣ²⁴... по неговѣ смрти село Белѣу²⁵ з дворомъ и с виноградомъ и сь всѣмъ що се к немѣ предръжи.”)²⁶ Такође, и у повељи овог властелина манастиру Кастамониту на Светој гори из 1430/1431. године, наводи се да је једна половина рударског кола у Каменици додељена манастиру Светог великомученика Георгија на реци Браћевштици, а друга кастамонитском манастиру („И дѣлове що имама оу Рѣдникуоу, и коло що смѣ съградиль оу момъ селоу оу Каменице. И одъ дѣловъ и одъ кола половиноу да имаа светьи мнѣнастирь кастамонитскьи що дохѣдѣи, а половина да к мнѣнастироу Светаго Великомѣченика Христова Геѡргија на Бракевцици.”)²⁷

Повељом издатом 6. септембра 1456. године деспот Ђурађ Вуковић, са сином деспотом Лазаром (1456–1458), поклонио је „градачком” митрополиту Венедикту Цркву Светог Георгија у Браћевштици и села у њеном поседу, Браћевштицу, Белућу и Осјакѣ у Остр(о)вичкој власти, као и другу Браћевштицу, Граховац и Коњушу у Борачкој власти („црквиъ светаго Геѡргија оу Бракевцициѣ и села що к приложило

господѣство ни под шѡоци црквиоу оу власти шѡтрѣвичкои: село Бракевцицоу и село Бѣлоукио и село Ѣсѣаци сь всеми мѣгмами и правинами сель техъ; и оу власти борачкои село друга Бракевцица и село Граховъць и село Коњуша сь всеми мѣгмами и правинами сель техъ.”)²⁸

Спајањем средњовековних села Браћевштице Горње (Браћевштице) и Браћевштице Долње (друга Браћевштица) настало је данашње село Браћевшница, око 19 км североисточно од Горњег Милановца, док село Коњуша и сада носи исти назив и лежи на обалама речице Коњушаре, десне притоке Груже, око 5 км јужно од Браћевшнице.²⁹ Тачан положај села Граховац није нам познат.³⁰ У попису влаха Смедеревског санѡака из 1528. године бележи се село Горњи Грашовац (Gorna Grašovač) у кази Рудник.³¹ Према месту навођења у повељама, као и на основу тога што се налазило у *Борачкој власти*, може се оквирно лоцирати на десну обалу реке Груже, између Браћевштице и Коњуше.³² Село, односно заселак Осјаци данас не постоји и налазило се на потесу Осјаци, подно брда Осјачка глава, на левој обали Осјачког потока, у атару Горње Црнуће, узводно од манастира Браћевшнице.³³ У дефтеру насталом после 1528. године наводи се у нахији Рудник село Брезова, чији је други назив Горња Брезовица, као и мезра Доња Брезова, која је

²² Треба Брѣзова.

²³ Треба дѣловъ.

²⁴ Треба кастамонитскомѣ.

²⁵ Треба Бѣлѣкю.

²⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Београд 1867, 32; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 189–190.

²⁷ С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 177.

²⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, 5–6.

²⁹ М. Драгић, *Гружа*, 185; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 131, 134–135; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 62; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 169, 189; С. Мишић, *Географско–историјски оквири*, 24.

³⁰ Мештани села Грабовац, око 4,5 км југоисточно од Кнића, приповедају да се на потесу Језеро, испод Слѣпка, налазе остаци „вароши”, која се звала Краснојевац (Красовац) или Грасовац; М. Драгић, *Гружа*, 186, 248. Међутим, тешко да би се овај локалитет, због удаљености, могао поистоветити са селом Граховац у *Рудничком метоху*.

³¹ MAD 506, *Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV, Ankara, 2009, 31.

³² Не може се идентификовати са заселком Краснојевац у селу Мајдан (Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 135; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 169; М. Копривица, *Власт Островица и нахија Островица/Рудник*, 75), пошто је његова територија налазила у *Островичкој власти*. До забуне је дошло услед тога што је име села Граховац у изводу Радичеве повеље на јужном зиду припрате у цркви Светог Георгија у манастиру Браћевшница, највероватније приликом обнове живописа 1737. године, погрешно исписано као Красновац.

³³ М. Драгић, *Гружа*, 185; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 135; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 63; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, 189; *Topografska karta 1:25 000, Kragujevac 3–3 (Vračevšnica)*, br. lista 480–3–3, Beograd 1971; С. Мишић, *Географско–историјски оквири*, 24; М. Копривица, *Власт Островица и нахија Островица/Рудник*, 75.

сејалиште поменутог села.³⁴ Реч је о данашњем селу Брезовици, у изворишном делу истоимене реке, једне од саставица реке Драгобиљ, око 2 км западно од варошице Рудник.³⁵

Босански краљ Стефан Томаш (1443–1461), са сином кнезом Степаном, повељом писаном 14. октобра 1458. године на Жепчу, потврдио је великом логотету Стефану Ратковићу поседе стечене у доба деспота Ђурђа и деспота Лазара Бранковића, међу којима се наводе и у *Борачкој власти* села Старче и Врбава, где је и Црква Светог Николе („И 8 власти борачкои село Старче, и село Врбава, што е било врло (прво?) попе, где е црква Светаго Николе.“).³⁶ Село Старче више не постоји. Према попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године, ово село налазило се у нахији Лепеници.³⁷ Могуће је да је било смештено на потесу Старо Поље у селу Бечевизи, око 12 км северозападно од Кнића.³⁸ На месту средњовековне Врбаве формирана су данашња села Горња Врбава и Доња Врбава, око 10 км источно од Горњег Милановца.³⁹ У селу Горња Врбава, у долини Груже, на потесу Велика Ливада налазе се незнатни остаци једног сакралног објекта.⁴⁰ Такође, на граници атара Доње Врбаве и Белог Поља, на потесу Црквине, покрај десне обале Црквинске реке, која са Црном реком образује Борачку реку, лоцирају се остаци једнобродне цркве. Према предању реч је о цркви „манастира Јешевац“, посвећеној Светом Јовану Крститељу.⁴¹

³⁴ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. II*, 237.

³⁵ Изнета је и претпоставка да је реч о данашњем селу Брезовац, око 21 км североисточно од Рудника: М. Копривица, *Власт Островица и нахија Островица/Рудник*, 75.

³⁶ Franjo Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti I* (1867), 156.

³⁷ MAD 506, *Numaralı Semendire Livâsi İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)*, 36.

³⁸ М. Драгић, *Гружа*, 214.

³⁹ М. Драгић, *Гружа*, 233; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 61; Синиша Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића, у Моравска Србија, историја – култура – уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 11; С. Мишић, *Географско–историјски оквири*, 23.

⁴⁰ М. Драгић, *Гружа*, 234.

⁴¹ Једнобродна црква на локалитету Црквине поседује полукружну олтарску апсиду на источној страни и истовремено грађену припрату на западној, и има

На основу постојања остатака двеју цркава на подручју средњовековног села Врбаве, једино нека будућа археолошка истраживања могу дати одговор на питање која од њих је црква Светог Николе, споменута у повељи великог логотета Стефана Ратковића.

Како можемо видети из повеља насталих 1456. и 1458. године на простору жупе Борач формирана је, највероватније око 1410. године или нешто касније, нова територијално–управна јединица *Борачка власт*, на челу са војводом и центром у тврђави Борач, по којој је и понела свој назив. На другој страни, крајњи северозападни део области старе жупе Борач нашао се у саставу *Островичке (Острвичке) власти* са центром у тврђави Островици (Острвици) на Руднику. Њену границу према *Борачкој власти* чинио је горњи ток реке Груже.⁴² На североистоку *Борачка власт* додиривала се са *Лепеничком влашћу*, а граница између њих ишла је нешто западније од данашњих села Драгобраће, Кутлова и Добраче.⁴³

Село Борач са црквом Светог Архангела Михаила лоцира се подно Борачког крша, у долини Борачке реке, десне притоке Груже.⁴⁴ Борачки крш је вулканска – трахитна стена стрмих и голих страна, која се издиже над питомом долином Груже.⁴⁵

Град Борач (*градъ Боръчь, Борачь, castrum Borich, Boroch, Borith, Borych, Borcz, Varch, Borac, Boraz, Boraç*) био је средиште истоимене

укупне димензије 19,20 x 6,50 м. Њени зидови, очувани до висине од око 1,50 м, грађени су тесаним и ломљеним трахитом, везаним кречним малтером. Детаљније види у: Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], М[иливоје] В[еличкиковић] и Ј[ован] Н[ешковић], *Јешевац, у: Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 153, 155, сл. 129–132; Борисав Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац 1998, 169–172.

⁴² С. Мишић, *Територијално–управна организација Рудника и околине*, 11–12; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, 11; М. Копривица, *Власт Островица и нахија Островица/Рудник*, 76.

⁴³ С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, 10–11; С. Мишић, *Територијално–управна организација Рудника и околине*, 12; С. Мишић, *Географско–историјски оквири*, 24; М. Копривица, *Власт Островица и нахија Островица/Рудник*, 76.

⁴⁴ М. Драгић, *Гружа*, 217.

⁴⁵ О положају града и борачкој стени види: Јован Мишковић, *Географско историјске слике из Краљевине Србије: IV Град и жупа Борач, Годишњица Николе Чутића XXI* (1901), 89–91.

жупе, а потом *Борачке власти*. Његови остаци смештени су на стеновитој маси Борачког крша, на ушћу Грчког потока у Борачку реку, изнад села Борач, око 14 км северозападно од Кнића. Град има издужену основу, прилагођену конфигурацији терена, димензија око 150 x око 70 м. Бедеми утврђења грађени су од ломљеног и притесаног камена везаног кречним малтером. Брањени простор тврђаве био је подељен преградним зидовима на „четири висински неједнака дела.“ Најлакши приступ утврђењу био је са северозападне стране, куда је водио и средњовековни пут, док се улаз у град налазио на споју северног и источног зида, а био је брањен са две куле правоугаоне основе. На југозападном делу бедема налазе се остаци још једне куле, неправилне кружне основе. Југозападно од ње, у мањем простору који са споменутом кулом чини посебну брањену целину, запажају се развалине омање једнобродне цркве са изнутра полукружном апсидом, унутрашњих димензија око 5,50 x 2,50 м, оријентације северозапад–југоисток. Њени зидови, сачувани у приземној зони, грађени су ломљеним и притесаним каменом повезаним кречним малтером, док су њихова спољашња и унутрашња лица изведена тесаницама сиге.⁴⁶

У писаним изворима, град Борач⁴⁷ се први пут помиње везано за угарски поход на Србију у јесен 1389. године. Угарска војска, предвођена краљем Жигмундом Луксембуршким

(1387–1437) заузела је тада тврђаве Борач и Честин, а краљ је под Борчем, где је највероватније био главни штаб мађарске војске, издао седам повеља (између 6. и 11. новембра 1389). Угарска војска поново је запосела Борач 1397. године, када је безуспешно опседала тврђаве Честин и Неваде.⁴⁸ У *славном граду Борчу (Въ славнѣмъ градѣ Борчукъ)*, деспот Стефан Лазаревић је 1405. године потврдио трговачке повластице Дубровчанима.⁴⁹ Борач је први пут пао у турске руке 1438, али је враћен деспоту Ђурђу 1444. године. Коначно је освојен, као и Островица, 1458. године.⁵⁰ У османском дефтеру из 1476. године забележено је село Подград, у доњем граду Борчу, које припада Островици, са девет кућа и пет табија. Међу пописанима наводи се и поп Обрад. Село је било у саставу кнежине кнеза Божидара, сина Николиног.⁵¹ Године 1528. село Подград, другим именом Борач, имало је пет домова и давало 515 акчи пореза.⁵² Према дефтеру насталом након 1528. године село Подграђе, другог назива Борач, које припада Руднику, бројало је свега четири куће.⁵³

Колико нам је познато, на простору тврђаве Борач до сада нису вршена археолошка ископавања. Међутим, скроман број случајних налаза, једног копља (инв. бр. А–873) и врха стрелице за веретон (инв. бр. А–4152), који се чувају у Народном музеју у Крагујевцу, посредно указују на коришћење брањеног простора утврђења током 10–11. и 15. столећа.⁵⁴ На ста-

⁴⁶ Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], М[иливоје] В[еличковић] и Ј[ован] Н[ешковић], Борач, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 95–97, сл. 44–48; В. Јовановић, Борач и Честин, 22–24, сл. 1–6; Владета Петровић, Борач, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 52–53; Владета Петровић, Борач, у: *Шумадија у XV веку. Колективна монографија*, ур. С. Мишић и М. Копривица, Београд 2018, 162.

⁴⁷ Осим Борча у Грузи, односно у општини Кнић, постојао је и град Борач са црквом посвећеном Светом Архангелу у Доњој Дреници, код села Трстеника на Косову: В. Јовановић, Борач и Честин, 14. Такође, познат је и утврђени град Борач у истеменој жупи у источној Босни. Детаљније о њему види у: Срђан Рудић, Борач, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 50–52.

⁴⁸ Град Неваде је идентификован са утврђењем на Тријесци код Горњег Милановца: Владета Петровић и Дејан Булић, Проблем убикације средњовековног

Рудника, *Историјски часопис* 58 (2009), 56–57; Дејан Булић и Владета Петровић, Убикација средњовековног утврђења Неваде, *Војно–историјски гласник* 1 (2010), 105–110.

⁴⁹ У селу Бело Поље, око 14 км источно од Горњег Милановца, деспот Стефан Лазаревић је највероватније имао свој двор, пошто су га у том месту (*Bielopogle apresso Boraz*) затекли дубровачки посланици 8. јуна 1427. године: М. Динић, Област централне Србије у средњем веку, 61; В. Петровић, Борач, у: *Лексикон градова и тргова*, 53.

⁵⁰ В. Јовановић, Борач и Честин, 13–22, 30–32; В. Петровић, Борач, у: *Лексикон градова и тргова*, 53; В. Петровић, Борач, *Шумадија у XV веку*, 162–163.

⁵¹ Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV. и XVI век, књ. I*, Краљево–Чачак–Титово Ужице 1984, 181–182.

⁵² Исто, 369.

⁵³ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. II*, 345–346.

⁵⁴ Игор Ђуровић и Александар Ристић, *Средњовековно оружје и опрема из археолошке збирке Народ-*

рије порекло тврђаве упућује и постојање кружне куле, што не представља карактеристику позносредњовековне епохе.

Значајно средњовековно утврђење у жупи Борач био је и Честин, чији остаци леже на брду Градини (492 м), изнад ушћа Божанске реке у Честинску реку, леву притоку Груже, око 10 км југоисточно од Кнића. Утврђење је имало неправилну елипсоидну основу, димензија око 85 x око 40 м. Његови бедеми су слабо очувани и само се назире у конфигурацији терена, док се на основу веће количине обрушеног камена на источној траси обимног зида претпоставља постојање једне куле.⁵⁵

Честин се помиње у делимично сачуваном надгробном натпису извесног властелина, пронађеном у порти цркве Успења Пресвете Богородице, на локалитету Гушевац, у селу Годачица, око 24 км југоисточно од Кнића, који се на основу спомена великог жупана Алтомана и жупана Николе датује око 1367,⁵⁶ односно између децембра 1371. и јесени 1373. године.⁵⁷ Угарска војска предвођена краљем Жигмундом Луксембуршким заузела је у јесен 1389. године, поред Борча, и град Честин. Након Никополске битке и пада Вука Бранковића, Угри су поново 1397. године запосели Борач, и

безуспешно опседали тврђаве Честин и Неваде.⁵⁸

Кроз жупу Борач, током средњег века, водила су два пута, која су везивала Рудник са Жичом. Први од њих ишао је од Рудника у долину Каменичке реке, а потом кроз данашња села Кнежевац, Баре и Гривац до Кнића, па покрај тврђаве Честин до Сибнице и Петропоља и даље у Жичу. Другим се од Рудника, преко села Горње и Доње Врбаве, Белог Поља и Бечевице, долазило до тврђаве Борач, па преко Пајсијевића и Витковца до Жиче.⁵⁹ На постојање ових путних праваца посредно указују и подаци из османских писаних извора из друге половине 15. и 16. века. У османском дефтеру из 1476. године бележе се код села Грдице⁶⁰ у нахији Маглич брод на Западној Морави, од ког је убиран приход од 1507 акчи.⁶¹ Од овог прелаза, осим према Бресници, могло се ићи и поменутом трасом преко Витковаца до тврђаве Борач. Такође, према истом попису постојао је и прелаз на Западној Морави у селу Угљареву,⁶² са приходом од 4954 акче.⁶³ Од овог прелаза водио је пут преко села Стубла и Чукојевца, а потом наведеном трасом покрај Петропоља и Сибнице до тврђаве Честин.

ног музеја Крагујевац, Крагујевац 2022, 42–43, 70, нап. 82, 156.

⁵⁵ Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], М[иливоје] В[еличковић] и Ј[ован] Н[ешковић], Честин, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 98, сл. 51; В. Јовановић, Борач и Честин, 30, сл. 7–8, 10; Владета Петровић, Честин, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 317.

⁵⁶ Детаљније о надгробном натпису из Годачице види: Радомир Станић, Натпис из Годачице код Краљева, *Старинар (н. с.) XXIV–XXV (1973–1974)*, Београд 1975, 131–138, сл. 1–3, Т. I–IV. О великом жупану Алтоману и жупану Николи, који се спомињу у натпис из Годачице: В. Јовановић, Борач и Честин, 25–26, сл. 9; Гордана Тошић, Надгробни споменици из збирке Народног музеја у Краљеву, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997), 372; В. Петровић, Честин, 317.

⁵⁷ Милош Ивановић, Жупа Морава и околне области у позном средњем веку, у: *Краљево – град и људи*, ур. А. Растовић, Београд 2023, 27–28.

⁵⁸ В. Јовановић, Борач и Честин, 28–32; В. Петровић, Честин, 317.

⁵⁹ Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 103–104. Такође, поред главног пута од Рудника, преко Борча, до Жиче, помиње се и пут од Страгара који се код Липовца, на развођу доњих токова Враћевшичке и Каменичке реке, спајао са главном трасом. Код Опланића одвајао се један споредни крак, који је преко Селишта у Бечевици водио на Борач, и даље кроз Поточане за Вујетинце. Трагови овог пута (калдрма) били су још видљиви почетком 20. столећа. Други споредни крак ишао је од Борча, преко Претока, те је испод Радмиливића и Кусовца избијао на пут за Жичу: М. Драгић, Гружа, 187.

⁶⁰ Данас Грдица, северно предграђе Краљева.

⁶¹ Године 1516. у Грдици, уколико није реч о грешци писара, постојао и брод на Ибру, за који је плаћана такса од 250 акчи: Драгана Амедоски и Владета Петровић, Прелази на Западној Морави (15–16. век), у: *Краљево – град и људи*, ур. А. Растовић, Београд 2023, 51, нап. 63.

⁶² Данас истоимено село, око 22 км југоисточно од Краљева.

⁶³ Године 1516. године такса за прелаз код Угљарева износила је свега 350 акчи: Д. Амедоски и В. Петровић, Прелази на Западној Морави (15–16. век), 52, нап. 67.

Сл. 1 Црква Светог Архангела Михаила, снимак са југоистока (фото Д. Булић).

Црква Светог Архангела Михаила у Борчу

У подножју Борачког крша, испод остатака средњовековног града, својом северном страном готово приљубљена уз стену, лежи црква Светог Архангела Михаила (сл. 1).⁶⁴ У црквеном дворишту, јужно од храма, ситуирано је тридесетак надгробних плоча, махом из 19. столећа. Такође, са јужне стране, по дну спољног дворишта и уз прилазну стазу, запажа се већи број аморфних и грубо обрађених положених надгробних плоча, док су поједине узидане у степениште (сл. 2).⁶⁵ Већина надгробни-

ка није украшена или поседује само урезани мотив крста.⁶⁶

Са источне стране црквене порте и средњовековног гробља, односно на другој страни атарског пута, смештено је старо сеоско гробље, велике етнографске вредности. Положај старог гробља у односу на средњовековну некрополу посредно указује и на континуитет сахрањивања. С обзиром на то да је у селу засновано ново гробље, на старом су сачуване архаичне и оригиналне споменичке форме, које се прате од његовог оснивања крајем 18. и почетком 19. века до 30–тих година 20. сто-

⁶⁴ Првобитна посвета цркве из непознатог разлога у међувремену је промењена, те је данас посвећена Светом Архангелу Гаврилу, због чега се у литератури чешће среће под овим именом.

⁶⁵ Неки од гробови ископани су приликом изградње пута: Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], М[иливоје] В[еличковић] и Ј[ован] Н[ешковић], Борачка црква, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 155–156, сл. 277.

⁶⁶ Требало би скренути пажњу да се у литератури погрешно преноси податак да се међу овим надгробницима евидентира и надгробни белег извесног

Вуксана, са натписом из 1526. године: Радослав Грујић, Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739), *Споменик Српске краљевске академије* LI, *Други разред* 44 (1914), 175. Међутим, реч је о надгробнику са натписом са некрополе код цркве Светог Архангела Михаила у Бељини код Барајева, који се грешком везује за Борач код Кнића. Детаљније о овоме натпису види: Дејан Радисављевић и Стефан Новаковић, Надгробни натпис Петра, Ђурашевог сина (1473) из Здравина код Крушевца и Вуксана (1526) из Бељине код Барајева, *Натписи и записи* 8 (2022), Београд 2024, 1–16.

лећа.⁶⁷ Надгробници су различите величине, али идентичне форме, начина обраде и орнаментике, а резани су и од исте врсте вулканског камена – трахита, експлоатисаног на Борачком кршу. Карактеристични су за подручје Груже и представљају дело вештих мајстора каменорезаца из Борча и ближе околине.⁶⁸

Сл. 2 Надгробници узидани у прилазном степеништу (фото Д. Булић).

Црква Светог Архангела Михаила, заједно са средњовковним градом Борчем и старим сеоским гробљем, категорисана је као непокретно културно добро од великог значаја,⁶⁹ док је Борачки крш проглашен спомеником природе.⁷⁰

Иако је средњовековни град Борач привлачио знатно већу пажњу путописаца и истраживача, ни црква Светог Архангела Михаила није остала изван њиховог фокуса. Генерал Јован Мишковић обишао је Борач 1881. године, и

оставио нам цртеж основе и јужне фасаде цркве, као и некадашње школе у њеној близини, која је порушена 1885. године.⁷¹ Аустријски путописац и љубитељ старина Феликс Каниц доставио је, уз краћи опис, и једну скицу спољног изгледа цркве.⁷² Михаило Драгић погрешно наводи да је патрон храма Свети Архангел Гаврило и саопштава да је црква пропевала 1815. године. Такође, указује и на постојање још неких сакралних објекта и гробљишта у ближој околини.⁷³

Борачка црква нашла је своје место и у одељку о сакралним споменицима из османског периода, који је приредио Александар Дероко.⁷⁴ У оквиру прегледа археолошких споменика и налазишта централне Србије, изложен је до тада најпотпунији опис цркве, а дат је и план њене основе са пресецима и конструктивним детаљима, као и препис ктиторског натписа. Истом приликом црква је опредељена у групу споменика грађених у традицији рашке школе – са куполом.⁷⁵ Будући да је погрешком као година првог помена узета 1433, црква у Борчу нашла се и у приказу уметности из времена Деспотовине.⁷⁶

Сретен Петковић, разматрајући уметничку делатност на подручју обновљене Пећке патријаршије, наводи борачку цркву као грађевину из периода који претходи обнови.⁷⁷ Такође, црква Светог Архангела Михаила евидентира се и у културним водичима, прегледима сакралне архитектуре и каталозима заштићених споменика културе, појединачно или као споменичка целина са градом Борчем.⁷⁸

⁶⁷ Боривоје Радић и Предраг Пајкић, Старо гробље у Борчу, у: *Знаменитости Шумадије*, ур. Мирјана Андрић, Крагујевац 2007, 110.

⁶⁸ Б. Радић и П. Пајкић, Старо гробље у Борчу, 110–112.

⁶⁹ Средњовековни град Борач, црква Светог Архангела Михаила и старо гробље категорисани су за културно добро од великог значаја 21. 07. 1983. године: *Службени гласник РС*, бр. 28.

⁷⁰ Борачки крш стављен је под заштиту као природно добро од изузетног значаја, односно споменик природе I категорије: *Службени гласник РС*, број 41, 11. јун 2019. године.

⁷¹ Ј. Мишковић, Географско историјске слике, 93–94.

⁷² Феликс Каниц, *Србија – Земља и становништво од римског доба до краја XIX века I*, Београд 1985, 597–599.

⁷³ М. Драгић, Гружа, 188, 220.

⁷⁴ Александар Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 243, 247, сл. 412.

⁷⁵ Ђ. Б[ошковић], Б. В[уловић], М. В[еличковић] и Ј. Н[ешковић], Борачка црква, 112, 155–156.

⁷⁶ Гордана Бабић–Ђорђевић и Војислав Ј. Ђурић, Пошет уметности, у: *Историја српског народа II: Доба борби за очување и обнове државе (1371–1537)*, ур. С. Ђирковић и др., Београд 1982, 181.

⁷⁷ Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 118, нап. 23.

⁷⁸ *Благо на путевима Југославије*, Београд 1983, 368; *Културно наслеђе Србије 1947–1982*, Галерија САНУ 40, Београд 1982, 46–47; *Чувари баштине*, Београд 1998, 33; Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, 139–148; *Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја*, Друго допуњено и измењено издање, Београд 2007, 133; Б. Радић, П. Пајкић, Стара црква у Борчу, 84–87.

Борачка црква је једнобродна грађевина, оријентисана по оси запад – исток, са унутра полукружном, а споља петостраном олтарском апсидом. Њени зидови грађени су од већих блоковима притесаног камена, везаних кречним малтером, након чега су омалтерисани и окречени. Бочне фасада оживљене су фризом слепих аркада, док је по једна уска и једноставно профилисана монофора распоређена на северном и јужном зиду припрате и наоса, као и на зиду олтарске апсиде.⁷⁹ Наос је засведен полуобличастим сводовима, а над централним делом је слепа калота, изграђена уместо првобитне куполе приликом обнове у 19. столећу. Сводови и лукови који носе калоту ослањају се на степенасто профилисане конзоле. Ђаконикон и проскомидија изведени су у виду полукружних ниша, док се по једна мања ниша, правоугаоног пресека, налази на северном и на јужном зиду олтарског простора. У цркву се улази кроз врата на западном зиду наоса, док су врата на северном зиду касније пробијена. У 16. века уз цркву је дограђена припрата, приближно квадратне основе, засведена полуобличастим сводом. Грађена је у истој техници и материјалу као првобитно сакрално здање. У њу се улази кроз двоја врата, на западном и јужном зиду.⁸⁰ Живопис у цркви углавном је очуван у првој зони, а само делимично у другој зони јужног и западног зида наоса. Осликан је и источни зид припрате, а фрагменти фрескописа запажају се и на њеном северном и јужном зиду.⁸¹

⁷⁹ Сања Кесић, Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу, *Саопштења XXV* (1993), 71–94.

⁸⁰ Детаљно о архитектури цркве Светог Арханђела Михаила у Борчу види у: Марица Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII века*, Београд 1991, 32–33; С. Кесић, Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу, 71–94.

⁸¹ Детаљније о живопису цркве Светог Арханђела Михаила у Борчу, са историјатом истраживања, види у: С. Кесић, Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу, 71–94. Преко фрескописа на јужном зиду наоса, између фигура Светог Ђорђа и Светог Димитрија утребан је натпис **ЗДЕ ПРИДЕ РАВ(Ъ) БОЖИ ВОЕВОДА МИЛОШЪ НА 1809 ЛЕТО**: Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], Ј[ован] Н[ешковић] и М[иливоје] В[еличковић], Борачка црква, 156; Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, 143; Б. Радић, П. Пајкић, *Стара црква у Борчу*, 86. Испод овог, истим обликом слова, утребан је и натпис: **ЗДЕ ПРИДЕ ТЪМА 1809 ЛЕТО** (Читање оба натписа према Д. Булић и Д. Радисављевић, децембар 2024. године).

Обнова цркве изведена је 1815, док је 1858. године уз западни зид припрате дограђен мањи трем, са полуобличастим сводом ослоњеним на четири масивна стуба. Исте године подигнут је и слободно стојећи звоник, југозападно од храма (сл. 3).⁸²

Сл. 3 Црква Светог Арханђела Михаила са звоником, снимак са истока (фото Д. Булић).

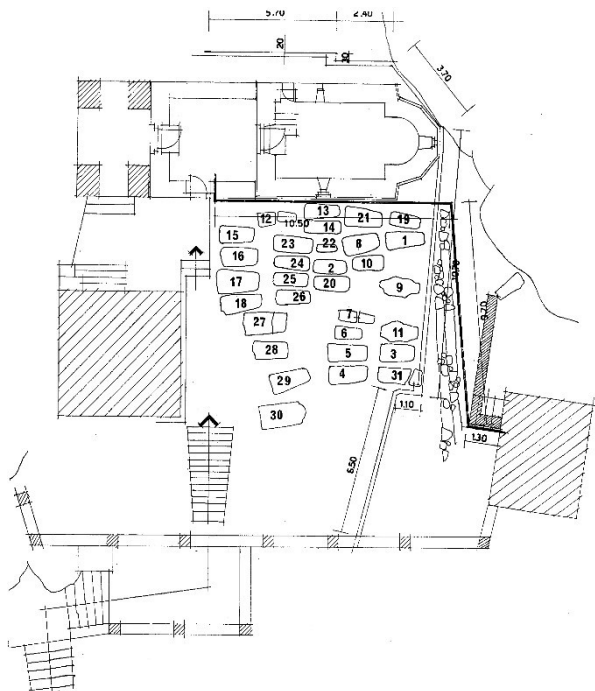
Крајем шездесетих година 20. века изведени су конзерваторски радови на архитектури и живопису борачке цркве,⁸³ док су конзерваторско-рестаураторски радови на њеној архитектури, под руководством Ранка Финдрика, обављени током 1968. и 1969. године.⁸⁴ Том приликом откривене су и 33 надгробне плоче

⁸² Јован Мишковић, Географско историјске слике из Краљевине Србије: IV Град и жупа Борач, 93–94; Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], Ј[ован] Н[ешковић] и М[иливоје] В[еличковић], Борачка црква, 155; Ф. Каниц, *Србија*, 599; Б. Радић, П. Пајкић, *Стара црква у Борчу*, 84–87.

⁸³ Конзервација живописа обављена је у августу 1969. године: Радоман Гашић, Конзервација живописа у цркви Св. Арханђела у Борчу, *Саопштења IX* (1970), 167–172.

⁸⁴ Рађено је тада на обезбеђењу северног и источног зида цркве од влаге и продора површинских вода, изради дренажног рова, те на уређењу околног простора. Извршено је, такође, и испитивање дворишта јужно од цркве, где је уклоњен бујични нанос дебљине од 15 до 60 цм, а терен враћен на приближно првобитни ниво. У исто време вршена су и сондажна истраживања на зидовима и темељима објекта: Ранко Фридрик, О радовима на конзервацији архитектуре цркве у селу Борчу, *Саопштења X* (1974), 87–93.

различитих облика и величина, од којих већина потиче из 19. века (сл. 4).⁸⁵

Сл. 4 Ситуациони план цркве са надгробним споменицима и дренажним каналом (према: Р. Финдрик, *О радовима на конзервацији*, 88).

Полазну тачку у проучавању борачке цркве у готово свим досадашњих истраживача представљао је натпис, израђен у фреско техници, на надвратнику портала који води из припрате у наос. Први га је публикувао Љубомир Кова-

чевић,⁸⁶ а након тога објављиван је у више наврата, али је, нажалост, често погрешно датован.⁸⁷ Натпис сведочи да је живописање цркве Светог Архангела Михаила довршено 20. јула 1553. године, те да је изведено трудом протопопа Јована, у време епископа Макарија. Може се претпоставити да је црква највероватније обновљена знатно раније, јер би ктитор, поред осликавања, свакако споменуо и изведене грађевинске радове.

Први помен цркве у Борчу раније истраживачи везивали су за запис у *Минеју бр. 155* из некадашње Народне библиотеке у Београду, који је *грешни* Никола написао *под Борчем* и приложио *храму Архангела Михаила*. Минеј је оквирно датован у 13–14. век, а запис извесног попа Богдана, који говори о помрачењу сунца од 17. јуна 1433. године, одређује *terminus ante quem* за његов настанак.⁸⁸ Владимир Р. Петковић, у својим прегледима манастира Шумадије и црквених споменика, споменути минеј везује за цркву у грузанском Борчу.⁸⁹ Такође, и Петар Ж. Петровић заузима став да је црква само обновљена 1533 (!), с обзиром на то да је по његовом мишљењу већ постојала 1346. и 1433. године.⁹⁰

Међутим, подаци из наведеног минеја не односе се на грузански Борач, већ на истоимено место у Доњој Дреници на Косову, где се у Трстенику налазио и манастир Светог Архангела Михаила, који се помиње у једном запису у *Псалтиру Бранка Младеновића* из 1346. године, како је показао Милан Ивано-

⁸⁵ Седам откривених плоча поседовало је натписе, док су остале углавном имале уклесани мотив крста. Два надгробника у виду необрађених блокова стене, без икаквог украса, димензија 2 x 0,6 x 0,40–0,45 м, према типолошким карактеристикама опредељена су у старију фазу сахрањивања: Исто, 87–94.

⁸⁶ Љубомир Ковачевић, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka, Starine JAZU* (1878), 257. Уз кратак опис борачке цркве, Милан Ђ. Милићевић објавио је и препис ктиторског натписа: Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 230. Нешто касније и Љубомир Стојановић даје препис натписа: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 183, бр. 575. Такође, и Сања Кесић доставља опис и цртеж овог натписа са старијом литературом: С. Кесић, *Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу*, 73–74.

⁸⁷ Више истраживача је уписану годину погрешно читало као 1533: Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], Ј[ован] Н[ешковић] и М[иливоје] В[еличковић], *Борачка црква*, 155; Р. Гашић, *Конзервација*

живописа у цркви Св. Арханђела у Борчу, 167; Р. Фридрих, *О радовима на конзервацији архитектуре цркве у селу Борчу*, 87.

⁸⁸ Љубомир Ковачевић, *Белешке и натписи, Гласник Српског ученог друштва* 56 (1884), 331–332. Ове податке је вероватно користила и група истраживача која је подразумевала средњовековно порекло цркве, без навођења аргументације: Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, 139–147; Б. Радић, П. Пајкић, *Стара црква*, 84–87.

⁸⁹ Владимир Р. Петковић, *Манастири у Шумадији, Браство XXVI* (1932), 44; Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 9. На помен цркве из 1433. године позивају се и: Ђ[урђе] Б[ошковић], Б[ранислав] В[уловић], Ј[ован] Н[ешковић] и М[иливоје] В[еличковић], *Борачка црква*, 155.

⁹⁰ Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи, СЕЗ LVIII, Живот и обичаји народни* 26, Београд 1948, 16–18.

вић.⁹¹ Војислав Јовановић подржао је Ивановићеве аргументе и сматрао је да је црква у гружанском Борчу обновљена у другој четвртини 16. столећа.⁹² Такође, и Сања Кесић, због архитектонских карактеристика цркве, које се не срећу код споменика тзв. моравске групе, одбацује могућност да је подигнута 1433. године.⁹³

Било је и неуспелих покушаја идентификације борачке цркве на основу података из османског дефтера насталог у периоду владавине Мурата III (1574–1595). Тако је манастир код села Туњевца у Лепеничкој нахији, Олга Зиројевић погрешно поистоветила са црквом Светог Архангела Михаила у Борчу, иако зна за постојање Црквине покрај извора Туњевац у селу Суморовцу, око 10 км североисточно од Кнића.⁹⁴

На другој страни, досадашњим истраживачима промакао је податак из османског дефтера насталог 1476. године да је у селу Подград, у доњем граду Борчу, пописан и поп Обрад,⁹⁵ што посредно упућује на постојање цркве у овом месту. У вези са тим била би и запажања везана за темеље цркве. Наиме, приликом конзерваторских радова уочено је да су темељи источног зида, као и зида олтарске апсиде изведени у малтеру од црвене земље, док је на северном зиду затечен кречни малтер. Међутим, остала је дилема да ли кречни малтер представља остатке касније извршеног фуговања темеља зида, као мера осигурања од продора воде. Такође, поједини сегменти темеља не поклапају се у потпуности са правцем пружања зидова цркве. Темељни зид апсиде је у основи полукружан, док је у вишим деловима апсида петострана са спољашње стране. Зид олтарске апсиде и северни зид наоса смакнути су у правцу севера у односу на темељни зид. Зид апсиде у јужном делу увучен је до 20 цм, док је у северном избачен за око 10 до 12 цм у односу

на темељ, а источни део северног зида брода цркве, у дужини од око 3 м, испада изван равни темеља за неколико центиметара. Затечена ситуација може се тумачити и као грешка мајстора приликом изградње, али се не може одбацити ни могућност да је реч о остацима темеља неког старијег сакралног објекта на који-ма је подигнута данашња црква.⁹⁶

На средњовековно порекло цркве Светог Архангела Михаила у Борчу, поред саопште-ног податка из 1476. године, указују и поједини њени архитектонски елементи, попут разлике у опусу зидања северног зида цркве и припрате, што може упућивати и на хронолошку размак у њиховој изградњи (сл. 5).

Сл. 5 Северна фасада цркве (фото Д. Булић).

⁹¹ Милан Ивановић, *Косово некад и данас*, Београд 1974, 436–437; Милан Ивановић, *Задужбине Косова*, Београд 1987, 367, 536. В. Јовановић, Борач и Честин, 14 такође исправно сматра да се наведени записи односе на косовску област Дреницу и село Трстеник под јужним обронцима Чичавице.

⁹² В. Јовановић, Борач и Честин, 8–9, 14.

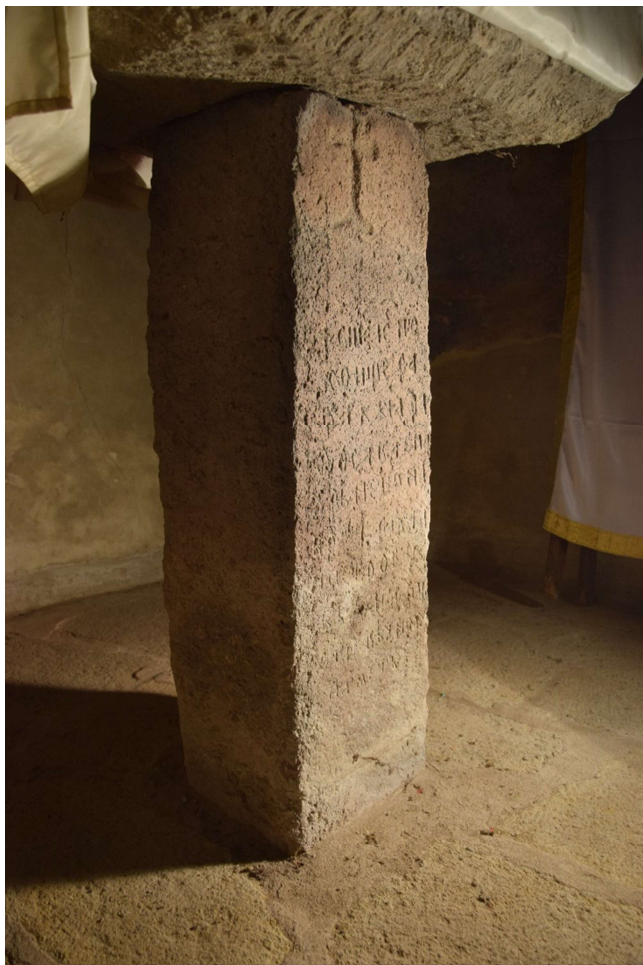
⁹³ С. Кесић, Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу, 77, нап. 43 оставља могућност да је првобитна средњовековна црква можда пострадала у време освајања Борча од стране Турака 1438. године. Међутим, пос-

тојање неке старије сакралне грађевине могу потврдити само нека будућа археолошка истраживања.

⁹⁴ Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 45–46. За Црквину у Суморовцу, види: М. Драгић, Гружа, 328–329.

⁹⁵ А. Аличкић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV. и XVI век, књ. I*, 181–182.

⁹⁶ Р. Финдрик, О радовима на конзервацији архитектуре цркве у селу Борчу, 91.

Сл. 6 Радосавов надгробник, снимак са северозапада (фото Д. Булић).

Међутим, без археолошких истраживања тачно време изградње цркве Светог Архангела Михаила остаје и даље у домену хипотеза. С обзиром на то да се у ктиторском натпису из 1553. године наводи само да је црква фрескописана, може се претпоставити да је тада била у добром стању, те да је вероватно обновљена нешто раније. Изглед спољних фасада са фри-

зом слепих arkada јасно упућује да је као узор за њену изградњу послужила оближња црква манастира у Враћевшници, задужбина великог челника Радича, утицајног и угледног властелина везаног управо за овај простор.⁹⁷ На основу тога, време подизања Цркве Светог Архангела Михаила требало би тражити у раздобљу након 1430, а пре коначног пада Борча под Турке 1458. године.

Низ отворених и занимљивих питања везаних за средњовековну прошлост данашње Груже, као и цркве Светог Архангела Михаила, представљају уводни оквир за анализу надгробника са натписом, употребљеног као постамент часне трпезе у борачкој цркви (сл. 6).

Надгробни натпис Радосава из Борча

На простору данашње Груже, односно средњовековне жупе Борач, поред примерка који је предмет анализе у овом раду, до сада су евидентирана три средњовековна надгробна натписа: непознатог властелина, који је 33 године владао Честином (око 1367. или између децембра 1371. и јесени 1373. године), из Годачице, презвитера Стипана, мирским именом Драгослава Васиљевића (између 1365. и 1371. године) и Радока, сестрића Басила Златоноса (прва половина 15. века) из Каменице.⁹⁸

У олтарском простору цркве Светог Архангела Михаила у Борчу, као стуб часне трпезе секундарно је уграђен надгробник са уклесаним натписом. На постојање овог надгробног белега указала је Сања Кесић у свом раду о живопису цркве у Борчу, а истом приликом дала је и своје читање уклесаног натписа.⁹⁹ Међутим, нису достављени подаци о изгледу надгробника, његовим димензијама и датовању,

⁹⁷ О архитектури цркве манастира у Враћевшници види: Владислав Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 212–213; Зорица Ивковић, *Манастир Враћевшница*, Горњи Милановац 2015.

⁹⁸ Д[рагољуб] П[етровић], Локалитет Црквине, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 253, сл. 269–271; Р. Станић, Натпис из Годачице код Краљева, 131–138, сл. 1–3, Т. I–IV; В. Јовановић, Борач и Честин, 25–26, сл. 9; Драгољуб Петровић, Једна слика из традиционалне историје Груже, *Наша прошлост IV–V* (1969–1970), Краљево 1971, 135–136; Г. Тошић, Надгробни споменици из збирке Народног музеја у Краљеву, 372; Ненад Карамилалковић, Споменик прича причу: средњовековни надгробник из

рудничке Каменице, у *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић и М. Шуица, Аранђеловац 2018, 249–257, сл. 2–6; М. Ивановић, Жупа Морава и околне области, 27–28. Овој скупини требало би додати и нешто познији надгробни натпис јеромонаха игумана Григорија каменичког (22. децембар 1660), уклесан на крајњем западном делу јужног зида припрате цркве манастира Ваведења Пресвете Богородице – Каменца, око 11 км југоисточно од Кнића: Сања Кесић, Надгробни натпис на цркви манастира Каменца у Честину, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16 (1992), 112–114.

⁹⁹ С. Кесић, Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу, 72, нап. 4.

као ни о карактеристикама уклесаних слова и броју редова натписа.

Реч је узаном и издуженом усаднику, облика стуба, висине 95 цм, израђеног од црвенкастог вулканског камена – трахита, чија се лежишта проналазе у ближој околини, на Борачком кршу и планини Јешевац. Његова данашња западна страна, окренута наосу цркве, на којој је и натпис, брижљиво је углачана, док су остале нешто лошије обраде. Приликом уградње на садашњу позицију, ивице надгробника су грубо тесане, а бочне стране делимично обијене, те има пресек облика неправилног четвороугаоника. Услед накнадних интервенција његова ширина и дебљина је неуједначена (сл. 7). На западној страни ширине је 28,50 цм при дну, а 24 цм на врху; ширина источне стране варира од 26 до 28 цм, док се дебљина креће од 28 до 31 цм.¹⁰⁰

На источној страни усадника уклесан је *православни крст* постављен на двоструко степенасто постоље, укупних димензија 60 x 22 цм, а који представља приказ тзв. Крста Голготе, између чијих кракова је урезан криптограм **ІЃЪ ХЪ НИ КЛ**¹⁰¹ (*Исус Христос побеђује*), тј. симбол Распећа са крсним словима (сл. 8).

На супротној страни, окренутој западу, уз горњу ивицу, односно изнад натписа, уклесан на још један крст, величине 24 x 14 цм. Његови кракови поседују делимично проширене и заобљене крајеве, осим доњег, који се завршава у облику рачвастог постоља, ширине 17,50 цм. С обзиром на то да је приликом постављања за постамент часне трпезе северна страна знатније обијена, описани крст данас није у идеалној оси надгробника, већ је ближи његовој северној ивици.

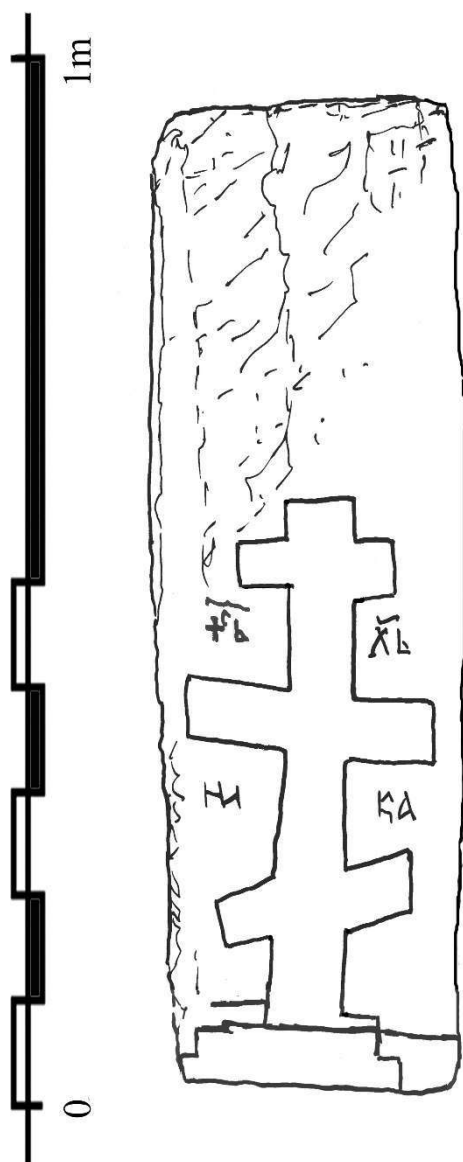

Сл. 7 Радосавов надгробник, изглед са севера, истока и југа (фото Д. Булић).

¹⁰⁰ Како је надгробник накнадно делимично притесан, није нам у потпуности позната његова првобитна форма и начин на који је био решен његов врх, односно горња ивица, али се може поуздано сврстати у категорију усадника. Детаљније о облицима средњовековних усадника на простору западне Србије, види:

Емина Зечевић, *Мраморје – стећци у западној Србији*, Београд 2005, 44–48, 78, 119, 127, сл. 13, црт. 59, 80.

¹⁰¹ Почетно слово **І** пресечено је по средини хоризонталном цртом, те има форму крста, док је слово **Ѓ** у надредном положају.

Сл. 8 Радосавов надгробник – источни изглед (цртеж Д. Булић).

Натпис је изведен ћириличким писмом на старосрпском језику (сл. 9–10). Распоређен је у десет правилних редова приближно једнаке дужине. Слова су резана прецизно и вешто, техником косог реза, осим у последња два реда где се запажа нешто немарнија изведба. Виси-

на слова је уједначена и износи 2,50 цм, сем у задња два реда, у којима су висине 2 цм. Натпис одликује и употреба надредних слова **С** у првом, као и лигатура **ЈѸ** у првом, **ИИ** у другом и **ИМ** у деветом реду. Такође, у неким речима клесар је испустио поједина слова, **И** у речи **БР(И)ТЯ** у шестом, и можда **О** у **ПР(О)СТИ**, на крају осмог реда, уколико ово слово није накнадно обијено. Водоравне издужене титле, благо повијених крајева, евидентирају се изнад скраћених речи **ЈѸС** у првом, **БЖИИ** у трећем, **СИИ** у четвртном и **БЪ** у осмом реду.

Натпис почиње симболичком инвокацијом у виду латинског крста, са значењем: У име Оца и Сина и Светога Духа. Извесни проблем представља читање прве две речи у првом реду натписа, пошто су изнад обе уклесана надредна слова **С**. Међутим, реч је свакако о грешци клесара, с обзиром на то да се изнад првог надредног слова не налази титла. У наставку текста натписа саопштава се име преминулог, који се ближе сроднички одређује према именима оца и двојице браће.¹⁰² На крају натписа дају се стандардне формулације о опросту души преминулог и вечном памћењу. Натпис се завршава двотачком, у функцији зната интерпункције.

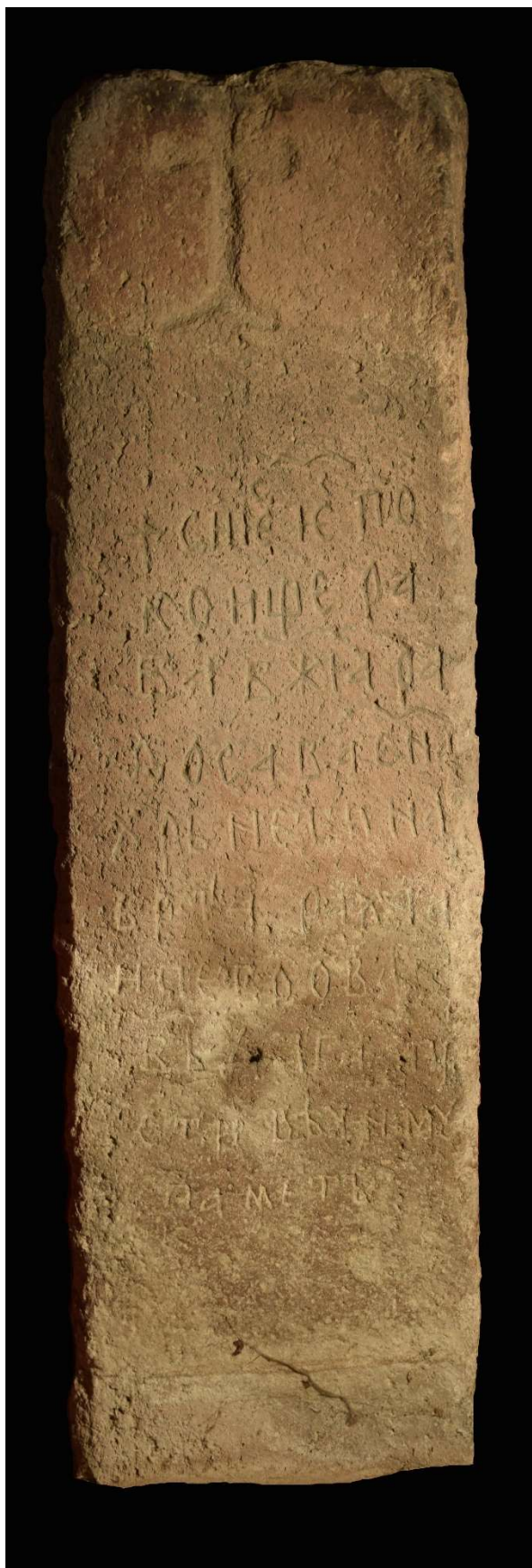
Надгробни натпис гласи:

† **СИЈѸ** (!)¹⁰³ **ЈѸС(ТЪ) ПО**
 |2| **КОИЩЕ РА**
 |3| **БЯ Б(О)Ж(И)ИИ РА**
 |4| **ДОСАВА С(И)ИИ**
 |5| **ХРЪНѸТИИИ**
 |6| **БР(И)ТЯ РАХЦА**¹⁰⁴
 |7| **И ПЕТРОВА**
 |8| **Б(О)ГЪ ДА ГА ПР(О)**
 |9| **СТИ ВЪЧНИ МЪ**
 |10| **ПАМЕТЪ :**

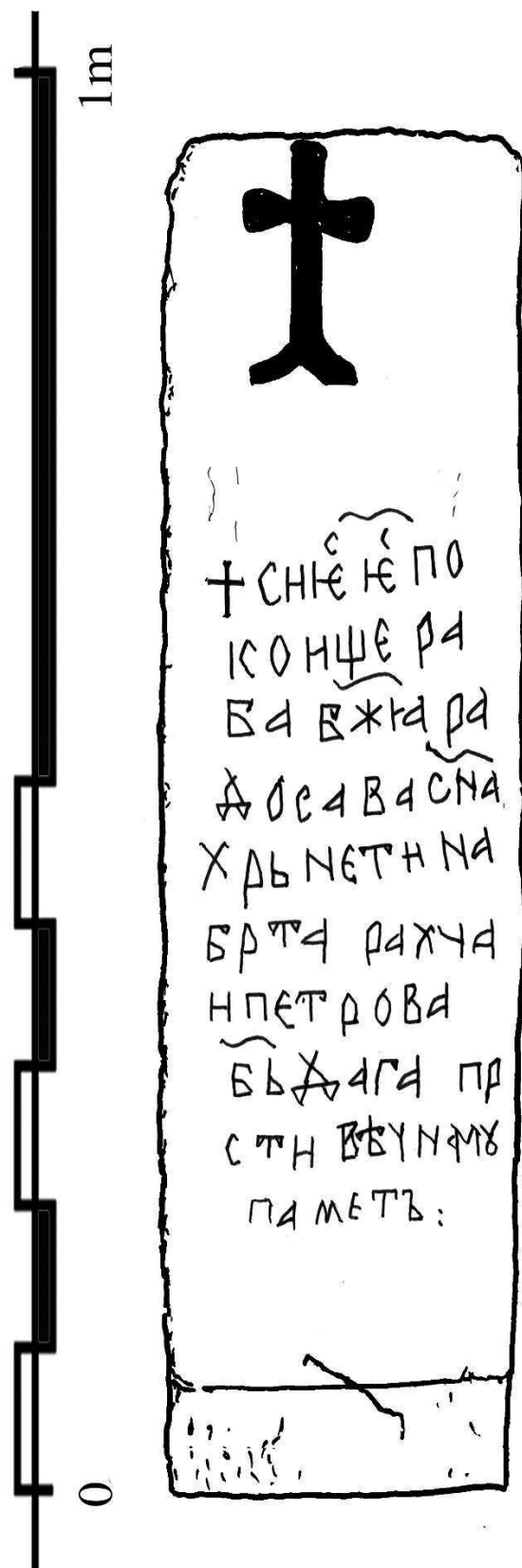
¹⁰² Према навођењу имена оца и браће, сличан је садржају надгробног натписа Георгија Косте, Воихниног сина и Утеховог брата, клесаног у време цара Стефана Уроша (1355–1371), из села Јаковља код Алексинца: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 45, бр. 137: Дејан Радисављевић, Трагом средњовековног надгробног натписа из Јаковља код Алексинца, *Ниш и Византија XIX* (2020), ур. М. Ракоција, Ниш 2021, 249.

¹⁰³ Правилно је **СИЈѸ**.

¹⁰⁴ У појединим средњовековним епиграфским споменицима слово **Ц** клесано је слично као асиметрично **Ч**, што оставља могућност да је реч о присвојном облику **РАХЧА**, према такође посведоченом властитом имену Рахач (**РАХЪЧЪ**): Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 171.

Сл. 9 Натпис на Радосавовом надгробнику – западни изглед (фото Д. Булић)

Сл. 10 Натпис на Радосавовом надгробнику – западни изглед (цртеж Д. Булић – Д. Радисављевић).

Превод натписа на савремени српски језик: † (У име Оца и Сина и Светога Духа). Ово јесте гроб слуге Божјег Радосава,¹⁰⁵ сина Хрнетиног (Хранетиног),¹⁰⁶ брата Рахцевог¹⁰⁷ и Петровог.¹⁰⁸ Бог да га прости. Вечна му памет.

Надгробни натпис сведочи о смрти извесног Радосава, чији је отац био Хрнета (Хранета), а браћа Рахац (Рахач) и Петар. Нажалост, о поменутиим личностима немамо података из других писаних извора, мада се може претпоставити да је засигурно реч о припадницима вишег друштвеног слоја.

¹⁰⁵ Радосав (Радосављ) је сложено име од словенских основа, исто као Радослав, само што је сугласник л нестао из с: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 167. Јавља се у првој половини 14. века, а среће се у већини српских поменика насталих у периоду од краја 14. до 16. столећа: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, Дио трећи, Р–Ћ*, Београд 1864, 14; Стојан Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Београд 1875, 94. Веома је често и у османским пописима из друге половине 15. и 16. века. У попису влаха нахије Загрлате из 1528. године забележено је чак 275 пута: *Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (ВОА), *Tapu Tahrir Defterleri* (ТД), ВОА, ТД 1011, 1001–1043.

¹⁰⁶ Хрнета (Хрњета) је могло бити изворни облик, мада се не може одбацити ни могућност да је дошло до вокализације њ, што би дало облик Хранета (Хранета), изведен од Хран(а)+ета, посведочен у Крушевском поменику, преписаном крајем 15. века, као и у Рачанском поменику, писаном између 1618. и 1682. године: С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, 111; М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 204; Томислав Јовановић (прир.), *Поменик манастира Раче*, Бајина Башта 2005, 1–5, 74а, 99б, 157а.

¹⁰⁷ Или Рахцевог. Властито име Рахац (Рахџџ) изведено је од Рах(а)+ац: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 171. Познат је дубровчанин Рахац Боришић (Рахџџ Боришић), наведен у једном документу из 1410. године: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, Дио трећи, Р–Ћ*, 66. Ово име бележи се само једном у Пећком поменику (15–18. век), док је чешће јавља у 16. веку. У попису влаха нахије Загрлате из 1528. године наводи се седам пута: ВОА, ТД 1011, 1007, 1008, 1010, 1023, 1031, 1039; С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, 96. На другој страни, властито име Рахач изведено је од Рах(а)+ач. Јавља се у османском попису земље Бранковића из 1455. године, као и у дефтерима за околину Београда из 16. века: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 181.

¹⁰⁸ Петар, изведено од грчког Пётрос – камен, стена, календарско име у употреби до наших дана: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 156.

¹⁰⁹ Слично је слову **С** у надгробном натпису ћесара Хреље (27. децембар 1342) из Рилског манастира у Бугарској, Вратка Чихорића (5. јул 1349) из цркве манастира Светог Николе у Куршумлији, трећег

Како надгробни натпис није датован годином, у одређивању времена његовог настанка помаже нам анализа облика појединих уклесаних слова: **С**, зашиљено горе и доле, у једном случају са изразито повијеним доњим крајем;¹⁰⁹ **К** састављено од леве усправне црте и особено извијене десне, која се не спаја са стаблом;¹¹⁰ **И**, поред стандардног облика са хоризонталном цртом, у два случаја са дијагонално постављеном средњом цртом, блиско данашњем штампаном облику овог ћириличног слова;¹¹¹ **Р** са великом угластом главом;¹¹² **Б** са троугластом кукицом на крају водоравне

витеза Јоакима Ђураша (1346–1355) из цркве Свете Тројице на Превлаци у Боки Которској и у натпису Рада Боровића (1385–1387) у цркви манастира Љубостиње: Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Посебна издања Историјски институт књ 16, Београд 1974, 58–59, 62–63, 73, 84, сл. 38, 43, 57, 74.

¹¹⁰ Најсличније је слову **К** у Поваљском натпису (1184) из бенедиктинског манастира Светог Ивана у Повљима на Брачу, судије Градеше (1180–1204) из Побрежја код Зенице и у надгробном натпису из Кастаљан (20. јул 1322) код Неменикућа: Исто, 34, 35–36, 49, сл. 6, 8а, 6, 27.

¹¹¹ Сличност се проналази са словом **И** у надгробном натпису непознатог војводе (23. децембар 1370) у цркви Светог Ђорђа у селу Речане код Призрена, Прибишлага Петоивића (1353–1377) на средњовековној некрополи на брегу Хумац у Љусићима код Улога, монаха Димитрија (1379) из цркве Петковице код Страгара, Полихраније Радаче (1383–1391) на средњовековној некрополи у Величанима у Поповом Пољу, надгробном натпису из цркве Јовче (5. октобар 1400) у подграђу Новог Брда, Влатка Влађевића (1399–1407) са некрополе у Влађевини код Рогатице и кнеза Батића (1420–1428) са некрополе у селу Копошићима код Илијаша и кнеза Павла Комљеновића (1423–1434) са некрополе у Бакрима код Читлаука: Исто, 76, 81, 82, 85–86, 94, 97–98, 103, 108–109, сл. 61, 69, 70, 76, 87, 92, 99, 106.

¹¹² Најсличније је слову **Р** у надгробном натпису трећег витеза Јоакима Ђураша (1346–1355) из цркве Свете Тројице на Превлаци у Боки Которској, у ктиторском натпису Дабижива (1355) у цркви у селу Ваганеш код Новог Брда, у натпису војводе Масна (1355–1377), усеченом у стену на левој обали реке Дрежанке, близу њеног ушћа у Неретву у селу Доња Дрежница, надгробном натпису непознатог војводе (23. децембар 1370) у цркви Светог Ђорђа у селу Речане код Призрена, монаха Димитрија (1379) из цркве Петковице код Страгара, у натпису севаста Огњана (око 1395) на тврђави изнад села Божице, североисточно од Софије, у надгробном натпису госта Мишљена (после 1404) са некрополе у селу Пуховцу код Зенице и великог босанског кнеза Радоја (1405–1420) са некрополе Брдањак изнад села Забрђа: Исто, 63, 68–69, 73, 76, 82, 90, 97, 100, сл. 44, 51, 57, 61, 70, 81, 91, 94.

црте,¹¹³ као и са повијеном или размакнутом равном кукицом;¹¹⁴ **И** са вертикалним или улево благо нагнутиим стаблом и петљицом која се угласто завршава;¹¹⁵ лигатура **И** у којој средња црта, која полази од слова **И**, не допире до **И**;¹¹⁶ једнопотезно **Д** са ножицама у облику троугла и бочним линијама које се продужавају изван

темена слова;¹¹⁷ **В** са угластим петљицама, од којих је горња мања;¹¹⁸ **Х** са кукицом на крају горњег десног крака;¹¹⁹ **Т** са троугластим кукицама на крајевима водоравне црте;¹²⁰ највероватније **Ц**, слично данашњем облику слова **Ч**;¹²¹ српасто **Е** са оштро повијеним крајевима,¹²² а у једном случају угластог облика;¹²³ **Г** са

¹¹³ Сличност се налази са словом **Б** у надгробном натпису Балдовина Хтјеслалића (1331–1345) из Косаничке Раче код Куршумлије, непознатог војводе (23. децембар 1370) у цркви Светог Ђорђа у селу Речане код Призрена и војводе Миотоша (1399–1415) са некрополе у Влађевини код Рогатице и Бране Тохолевевића (15. век) из Страгара код Крагујевца: Димитрије Мадас, Црквине „Петковица“ код Страгара, *Саопштења* IX (1970.), 93–94, 95, сл. 1–2; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 76, 98–99, сл. 61, 93; Гордана Томовић, Два старосрпска натписа из Косаничке Раче, *Мешовита грађа* (н. с.) XXVII (2006), 111–116, сл. 3.

¹¹⁴ Аналогије се проналазе са словом **Б** у надгробном натпису Полихраније Радаче (1383–1391) на средњовековној некрополи у Величанима у Поповом Пољу, у натпису севаста Огњана (око 1395) на тврђави изнад села Боженице, североисточно од Софије и Георгија Хрба (1365–1398) из околине Зајечара: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 85–86, 90–91, сл. 76, 81, 83.

¹¹⁵ Слично је слову **И** у надгробном натпису трећег витеза Јоакима Ђураша (1346–1355) из Цркве Свете Тројице на Превлаци у Боки Которској, монаха Димитрија (1379) из цркве Петковице код Страгара, Стефана, сина ћесара Угљеше (око 1400) у цркви манастира Љубостиње: Исто, 73, 82, 93–94, сл. 57, 70, 86.

¹¹⁶ Слична ситуација запажа се са лигатуром **И** у ктиторском натпису зетског епископа Неофита (1269) у Цркви Светог Петра у селу Богдашићима у Боки Которској, као и у надгробном натпису Дамјана Радослава (6. октобар 1357) из Призрена: Исто, 44, 69–70, сл. 21, 52.

¹¹⁷ Слично је истом слову у надгробном натпису Балдовина Хтјеслалића (1331–1345) и Георгија Богдана (1393–1402) из Косаничке Раче код Куршумлије, Г. Томовић, Два старосрпска натписа из Косаничке Раче, 111–116, 125–129, сл. 3, 5.

¹¹⁸ Аналогно је слову **В** у надгробном натпису непознатог војводе (23. децембар 1370) у цркви Светог Ђорђа у селу Речане код Призрена, Георгија Хрба (1365–1398) из околине Зајечара и великог босанског кнеза Радоја (1405–1420) са некрополе Брдањак изнад села Забрђа: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 76, 90–91, 100, сл. 61, 83, 94.

¹¹⁹ Паралеле се налазе са словом **Х** у надгробном натпису Богдана Хатељевића (1398–1404) са средњовековне некрополе у селу Милићевићима у Добром Пољу, Вигња Милошевића (1404) са Кочеринског поља код Мостара, госта Мишљена (после 1404) са некрополе у селу Пуховцу код Зенице, војводе Миотоша (1399–1415) са некрополе у Влађевини код Рогатице, великог босанског кнеза Радоја (1405–1420) са некрополе Брдањак изнад села Забрђа, у натпису Ђурђа Зубровића (1427) на кенотафу деспота Стефана

Лазаревића у Црквини код Младеновца и Георгија Добрихнића (трећа–четврта деценија 15. века) из Бијељине: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 91–92, 95, 97, 98–100, 107, сл. 84, 88, 91, 93–94, 103; Мирко Бабић и Гордана Томовић, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа* (н. с.) XXII (2004), 97–99, сл. 10 и 10а.

¹²⁰ Аналогије се проналазе са словом **Т** у надгробном натпису Исаије Симона (30. новембар 1345) из Сопћана, Вратка Чихорића (5. јул 1349) из цркве манастира Светог Николе у Куршумлији, трећег витеза Јоакима Ђураша (1346–1355) из цркве Свете Тројице на Превлаци у Боки Которској, непознатог војводе (23. децембар 1370) у цркви Светог Ђорђа у селу Речане код Призрена, кнеза Владислава Николића (1363–1380) са средњовековне некрополе у Врањевом селу код Неума, тепчије Батала (1399/1400) са локалитета Црквине код Горњег Турбета и Стефана, сина ћесара Угљеше (око 1400) у цркви манастира Љубостиње: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 60, 62–63, 73, 74–75, 76, 93–94, сл. 40, 43, 57, 59, 61, 85, 86.

¹²¹ Паралеле се евидентирају са словом **Ц** у надгробном натпису Карла Топије (1383) у цркви Светог Јована (Шин Ђон) код Елбасана у Албанији, у натпису Стјепана (1385–1386) у цркви манастира Раванице и Вигња Милошевића (1404) са Кочеринског поља код Мостара: Томовић 83, 84, 95, сл. 72, 73, 88. Уколико је реч о слову **Ч**, аналогије се констатују у ктиторском натпису Николе Дорјановића (1425) у цркви Светог Николе у Шаторњи, у натпису Ђурђа Зубровића (1427) на кенотафу деспота Стефана Лазаревића у Црквини код Младеновца и у надгробном натпису војводе Згура (1454) из села Злести код Охрида: Исто, 104–105, 107, 115, сл. 101, 103, 115.

¹²² Аналогно је слову **Е** у надгробном натпису Вратка Чихорића (5. јул 1349) из цркве манастира Светог Николе у Куршумлији, извесног Данила (19. октобар 1362) у цркви у Ђураковцу код Истока у Метохији, Ненада, сина казнаца Богдана (1372) из тврђаве Копријан код Малошишта, близу Ниша, монаха Димитрија (1379) из цркве Петковице код Страгара и монаха Стилијана (1412) са локалитета Кошкове код Шумена у Бугарској: Исто, 62–63, 72–73, 76, 78–79, 82, 101, сл. 43, 56, 61, 65, 70, 95.

¹²³ Слично је слову **Е** у надгробном натпису великог челника Димирија (6. март 1349) из цркве манастира Бање код Прибоја, госпође Каталене (1349–1363) са некрополе у Врањевом селу код Неума, Стефана, сина ћесара Угљеше (око 1400) у цркви манастира Љубостиње, Вигња Милошевића (1404) са Кочеринског поља код Мостара, великог босанског кнеза Радоја (1405–1420) са некрополе Брдањак изнад села Забрђа и у натпису Ђурђа Зубровића (1427) на кенотафу деспота Стефана Лазаревића у Црквини код Младе-

троугластом кукицом на крају водоравне црте¹²⁴ и Ђ са троугластим кукицама на оба краја пречкице.¹²⁵ Такође, у криптограму на источној страни надгробника налазимо слово **I**, које поседује дужу водоравну црту по средини његове висине,¹²⁶ као и слово **K** са карактеристично извијеним крацима који су спојени са стаблом, али се међусобно не додирују.¹²⁷

На основу облика слова, али и уклесаних иконографских представа¹²⁸ на белегу, као и забележених личних имена, надгробни натпис Радосава из Борча датује се у последњу трећину 14. и прву половину 15. века.

Надгробник је на садашње место можда постављен непосредно пре 1553. године, али се не може одбацити ни могућност да се то догодило и позније, приликом обнове цркве 1815. године или у време доградње трема на западном pročелу 1858. године, а у чије су стубове узидана и два хоризонтално постављена надгробника из прве половине 19. века.

Радосавов надгробни натпис представља важно епиграфско сведочанство за познавање средњовековне прошлости Груже, а сам усадник својим обликом указује и на пут развоја богато украшених стубастих борачких надгробника новијег доба. Такође, својом првобитном позицијом, вероватно негде у непо-

средној близини цркве, посредно упућује и на време изградње овог сакралног здања.

*

Захваљујемо се Његовом Високопреосвештенству Архиепископу и Митрополиту жичком господину Јустину на благослову и дозволи за рад у олтарском простору цркве Светог Архангела Михаила у селу Борач код Кнића, као и јереју Александру Јаћовићу, архијерејском намеснику грузанском и пароху борачке цркве. Такође, захвалност дугујемо и др Браниславу Цветковићу из Народног музеја у Јагодици на корисним сугестијама приликом рашчиштавања Радосавовог надгробног натписа.

Извори и литература

Необјављени извори:

Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defterleri* (TD), BOA, TD 1011.

Објављени извори:

Аличић, Ахмед, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век, књ. I*, Краљево–Чачак–Титово Ужице 1984.

новца: Исто, 61–62, 68, 93–94, 95, 100, 107, сл. 42, 50, 86, 88, 94, 103.

¹²⁴ Најприближније је слову **Г** у надгробном натпису трећег витеза Јоакима Ђураша (1346–1355) из Цркве Свете Тројице на Превлаци у Боки Которској, Георгија Богдана (1393–1402) из Косаничке Раче код Куршумлије и Георгија Добрихнића (трећа–четврта деценија 15. века) из Бијељине: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 73, сл. 57; Мирко Бабић и Гордана Томовић, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа* (н. с.) XXII (2004), 97–99, сл. 10 и 10а; Гордана Томовић, Два старосрпска натписа из Косаничке Раче, *Мешовита грађа* (н. с.) XXVII (2006), 125–129, сл. 5.

¹²⁵ Најближе је слову **Ђ** у надгробном натпису великог челника Димирија (6. март 1349) из цркве манастира Бање код Прибоја, трећег витеза Јоакима Ђураша (1346–1355) из цркве Свете Тројице на Превлаци у Боки Которској, непознатог војводе (23. децембар 1370) у цркви Светог Ђорђа у селу Речане код Призрена, натпису Ненада, сина казнаца Богдана (1372) из тврђаве Копријан код Малошишта, близу Ниша и надгробном натпису тепчије Батала (1399/1400) са локалитета Црквине код Горњег Турбета у Босни и Херцеговини: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 61–62, 73, 76, 78–79, 93, сл. 42, 57, 61, 65, 85.

¹²⁶ Аналогије се налазе са словом **I** у надгробном натпису жупана Грда (1173–1189) из цркве у Полицама код Требиња, у натпису кнеза Мирослава (1170–1190) из цркве Светог Петра у Бјелом Пољу, у надгробном натпису Јерине (28. јул 1362) из цркве Светог Илије у Старом Дојрану и Љеша Црнојевића (после 1435) из цркве Свете Богородице на острву Кому у Скадарском језеру: Исто, 34, 37, 71–72, 111, сл. 5, 10, 55, 109.

¹²⁷ Слично је слову **K** у ктиторском натпису кнеза Стефана, сина кнеза Вукана (1252), у цркви манастира Мораче, као и у натпису казнаца Драгослава (1315) у цркви Богородице Одигитрије у Муштутишту: Исто, 43, 48, сл. 20а, б, 25.

¹²⁸ Иако је нешто другачијег облика, слично иконографско решење поседује и усадник из Годачице (око 1367. или између децембра 1371. и јесени 1373), који поред натписа на једној, поседује и делимично сачуван уклесани Крста Голготе на другој страни. Такође, иста ситуација запажа се и на кенотафу деспота Стефана Лазаревића (1427) на локалитету Црквине код Младеновца: Р. Станић, Натпис из Годачице код Краљева, 131–138, сл. 1–2, Т. II–III; Биљана Мишић, *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2008, 1–6; Велибор Катић и Немања Марковић, *Археолошко наслеђе Младеновца, од раног средњег века до раног модерног доба*, Младеновац 2020, 177–181, сл. 155–157.

Аличих, Ахмед, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. II*, Чачак 1985.

Грковић, Милица, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.

Грујић, Радослав, Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739), *Споменик Српске краљевске академије III, Други разред* 44 (1914), 84–196.

Даничић, Ђуро, *Рјечник из књижевних старина српских, Дио трећи, Р–Ћ*, Београд 1864.

Јовановић, Томислав (прир.), *Поменник манастира Раче*, Бајина Башта 2005.

Kovačević, Ljubomir, Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka, *Starine JAZU* (1878), 257–273.

Ковачевић, Љубомир, Белешке и натписи, *Гласник Српског ученог друштва* 56 (1884), 327–360.

MAD 506, *Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV, Ankara, 2009.

Мошин, Владимир, Ђирковић, Сима, и Синдик, Душан (прир.), *Зборник средњовековних кириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника – књига I (1186–1321)*, Београд 2011.

Новаковић, Стојан, *Српски поменици XV–XVIII века*, Београд 1875.

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005.

Pavlikianov, Cyril, The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou, *Cyrrilomethodianum* XX (2015), 153–216.

Пантелић, Душан, Попис пограничних нахија после Пожаревачког мира, *Споменик САН ХСVI, Други разред* 75, Београд 1948.

Rački, Franjo, Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* I (1867), 124–163.

Стојановић, Љубомир, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др., *Споменик III*, Београд 1890.

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902.

Томовић, Гордана, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Посебна издања Историјски институт књ 16, Београд 1974.

Литература:

Амедоски, Драгана, и Петровић, Владета, Прелази на Западној Морави (15–16. век), у: *Краљево – град и људи*, ур. А. Раствојић, Београд 2023, 41–58.

Бабић–Ђорђевић, Гордана, и Ђурић, Војислав Ј., Полет уметности, у: *Историја српског народа II: Доба борби за очување и обнове државе (1371–1537)*, ур. С. Ђирковић и др., Београд 1982, 144–191.

Бабић, Мирко, и Томовић, Гордана, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешвита грађа (н. с.) XXII* (2004), 81–104.

Б[ошковић], Ђ[урђе], В[уловић], Б[ранислав], В[еличковић], М[иливоје], и Н[ешковић], Ј[ован], Борач, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 95–97.

Б[ошковић], Ђ[урђе], В[уловић], Б[ранислав], В[еличковић], М[иливоје], и Н[ешковић], Ј[ован], Борачка црква, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 155–156.

Б[ошковић], Ђ[урђе], В[уловић], Б[ранислав], В[еличковић], М[иливоје], и Н[ешковић], Ј[ован], Јешевац, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 153–155.

Б[ошковић], Ђ[урђе], В[уловић], Б[ранислав], В[еличковић], М[иливоје], и Н[ешковић], Ј[ован], Честин, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 98–99.

Булић, Дејан, и Петровић, Владета, Убикација средњовековног утврђења Неваде, *Војноисторијски гласник* 1 (2010), 105–110.

Гашић, Радоман, Конзервација живописа у цркви Св. Арханђела у Борчу, *Саопштења IX* (1970), 167–172.

Дероко, Александар, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953.

Динић, Михаило, Област централне Србије у средњем веку, у: *Српске земље у средњем веку, историјско–географске студије*, прир. С. Ђирковић, Београд 1978, 55–67.

Драгић, Михаило, Гружа: антропогеографска испитивања, *Насеља српских земаља: расправа и грађа* 10, ур. Ј. Цвијић, Београд 1921, 153–382.

Ђуровић, Игор, и Ристић, Александар, *Средњовековно оружје и опрема из археолошке збирке Народног музеја Крагујевац*, Крагујевац 2022.

Зечевић, Емина, *Мраморје – стејци у западној Србији*, Београд 2005.

Зиројевић, Олга, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

Ивановић, Милан, *Косово некад и данас*, Београд 1974.

Ивановић, Милан, *Задужбине Косова*, Београд 1987.

Ивановић, Милош, Жупа Морава и околне области у позном средњем веку, у: *Краљево – град и људи*, ур. А. Раствојић, Београд 2023, 23–40.

Ивковић, Зорица, *Манастир Браћевишница*, Горњи Милановац 2015.

Јовановић, Војислав, Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији, *Историјски гласник* 1–2 (1985), 7–34.

Каниц, Феликс, *Србија – Земља и становништво од римског доба до краја XIX века I*, Београд 1985.

Карамиялковић, Ненад, Споменик прича причу: средњовековни надгробник из рудничке Каменице, у *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић и М. Шуица, Аранђеловац 2018, 247–259.

Катић, Велибор, и Марковић, Немања, *Археолошко наслеђе Младеновца, од раног средњег века до раног модерног доба*, Младеновац 2020.

Кесић, Сања, Надгробни натпис на цркви манастира Каменца у Честину, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16 (1992), 112–115.

Кесић, Сања, Живопис цркве Св. Арханђела у Борчу, *Саопштења XXV* (1993), 71–95.

Копривица, Марија, Власт Островица и нахија Островица/Рудник, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Наредном

музеју у Аранђеловцу, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац 2018, 71–84.

Мадаг, Димитрије, Црквине „Петковица“ код Страгара, *Саопштења IX* (1970), 93–96.

Милићевић, Милан Ђ., *Манастири у Србији*, Београд 1867.

Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Мишић, Биљана, *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2008.

Мишић, Синиша, Поседи великог логотета Стефана Ратковића, у *Моравска Србија, историја – култура – уметност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.

Мишић, Синиша, Територијално–управна организација Рудника и околине (12–15. век), у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, Тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Наредном музеју у Аранђеловцу, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац 2018, 7–14.

Мишић, Синиша, Географско–историјски оквири, у: *Шумадија у XV веку. Колективна монографија*, ур. С. Мишић и М. Копривица, Београд 2018, 19–26.

Мишковић, Јован, Географско историјске слике из Краљевине Србије: IV Град и жупа Борач, *Годишњица Николе Чуића XXI* (1901), 89–134.

Новаковић, Стојан, Охридска архиепископија у почетку XI века – Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године (Географска истраживања), *Глас Српске краљевске академије LXXVI, Други разред* 46, Београд 1908, 1–62.

Петковић, Владимир Р., Манастири у Шумадији, *Браство XXVI* (1932), 44–50.

Петковић, Владимир Р., *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

Петковић, Сретен, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965.

Петровић, Владета, Борач, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*

- према писаним изворима, ред. С. Мишић, Београд 2010, 52–53.
- Петровић, Владета, Честин, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 317–318.
- Петровић, Владета, Борач, у: *Шумадија у XV веку. Колективна монографија*, ур. С. Мишић и М. Копривица, Београд 2018, 162–163.
- Петровић, Владета, и Булић, Дејан, Проблем убицације средњовековног Рудника, *Историјски часопис* 58 (2009), 43–62.
- П[етровић], Д[рагољуб], Локалитет Црквине, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд 1956, 253.
- Петровић, Драгољуб, Једна слика из традиционалне историје Груже, *Наша прошлост IV–V* (1969–1970), Краљево 1971, 131–151.
- Петровић, Петар Ж., Живот и обичаји народни у Гружи, *СЕЗ LVIII, Живот и обичаји народни* 26, Београд 1948.
- Радисављевић, Дејан, Трагом средњовековног надгробног натписа из Јаковља код Алексинца, *Ниш и Византија XIX* (2020), ур. М. Ракоција, Ниш 2021, 245–260.
- Радисављевић, Дејан, и Новаковић, Стефан, Надгробни натпис Петра, Ђурашевог сина (1473) из Здравина код Крушевца и Вуксана (1526) из Бељине код Барајева, *Натписи и записи* 8 (2022), Београд 2024, 1–16.
- Радић, Боривоје, и Пајкић, Предраг, Старо гробље у Борчу, у: *Знаменитости Шумадије*, ур. Мирјана Андрић, Крагујевац 2007, 110–113.
- Ристић, Владислав, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.
- Рудић, Срђан, Борач, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 50–52.
- Станић, Радомир, Натпис из Годачице код Краљева, *Старинар (н. с.) XXIV–XXV* (1973–1974), Београд 1975, 131–138.
- Томовић, Гордана, Два старосрпска натписа из Косаничке Раче, *Мешовита грађа (н. с.) XXVII* (2006), 105–130.
- Томовић, Гордана, Жичко властелинство, *Наша прошлост* 12 (2012), 9–52.
- Тошић, Гордана, Надгробни споменици из збирке Народног музеја у Краљеву, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997), 369–377.
- Финдрик, Ранко, О радовима на конзервацији архитектуре цркве у селу Борчу, *Саопштења X* (1974), 87–94.
- Челиковић, Борисав, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац 1998.
- Шкриванић, Гавро, Жичко епархиско властелинство, *Историјски часопис* 4 (1952–1953), 147–172.
- Шкриванић, Гавро, Властелинство великог челника Радича Поступовића, *Историјски часопис* 20 (1973), 125–137.
- Шкриванић, Гавро, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Шупут, Марица, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII века*, Београд 1991.
- Карте:
- Topografska karta 1:25 000, Kragujevac 3–3 (Vračevšnica), br. lista 480–3–3*, Београд 1971.
- Topografska karta 1:25 000, Kragujevac 3–4 (Ljuljaci), br. lista 480–3–4*, Београд 1971.
- Topografska karta 1:25 000, Kraljevo 1–1 (Borač), br. lista 530–1–1*, Београд 1971.
- Topografska karta 1:25 000, Kraljevo 1–2 (Knić), br. lista 530–1–2*, Београд 1971.
- Topografska karta 1:25 000, Kraljevo 2–3 (Vitkovac), br. lista 530–2–3*, Београд 1971.
- Dejan S. Radisavljević
Dejan M. Bulić
- TOMBSTONE INSCRIPTION
OF RADOSAV, SON OF HRNETA
(HRANETA), FROM THE VILLAGE
OF BORAČ IN GRUŽA (LAST THIRD
OF THE 14TH-FIRST HALF OF THE 15TH
CENTURY)
- The *župa* of Borač encompassed the basins of the Gruža River and the Velika (Godaćička) River, as well as a narrow plain belt along the left bank of the Zapadna Morava, between Vitanovac and Ugljarevo. In the north, it extended to the southern slopes of Rudnik mountain, while its border in the southwest and west, towards the *župa* of Morava, was the mountain Kotlenik and

the hills that represent the watershed of the Boračka and Bresnica rivers, i.e. the southern branches of the Ješevac mountain. In the east, it was separated from the *župa* of Levač by the Gledičke Mountains, while in the northeast, towards the *župa* of Lepenica, the border ran on the watershed of the Gruža and Lepenica rivers.

The town of Borač was the center of the *župa* of the same name, and then of the *Boračka vlast*. Its remains are located on the rocky mass of the Borački Krš. In written sources, the town of Borač is mentioned for the first time in connection with the Hungarian campaign against Serbia in the fall of 1389. It first fell into Turkish hands in 1438, and was finally conquered in 1458. The existence of a circular tower, which is not characteristic of the late medieval period, indicates the older origin of the fortress, as also the accidental archaeological findings.

At the foot of the Borački Krš, below the remains of the medieval town, lies the Church of St. Michael the Archangel (Fig. 1). It is a one-nave building, with a semicircular inside and a five-sided altar apse on the outside. The vaults and arches that support the dome rested on stepped profiled consoles. The nave is vaulted with semi-shaped vaults, and above the central part is a blind dome, built during the renovation in the 19th century. The side façades are decorated with a frieze of blind arcades. In the 16th century a narthex was added to the church. The church was renovated in 1815, while in 1858 a smaller porch and bell tower were erected (Fig. 3–4). The

ktetor's inscription testifies that the painting of the church was completed on July 20, 1553. The Ottoman *defter*, created in 1476, says that in the village of Podgrad, in the lower town of Borač, the priest Obrad was lived, which indirectly points to the existence of the church in that period.

The appearance of the external façades and decoration of the church suggests that the nearby church of the monastery in Vračevšnica served as a model for its construction, in the period between 1430 and 1458.

In the altar area of the Church of St. Michael the Archangel in Borač, a tombstone with a carved inscription was secondarily installed as a pillar of the altar table (Fig. 6). It is a narrow and elongated free standing tombstone, made in the shape of a squer column, with a visible height of 95 cm. On the eastern side of the gravestone is carved the cross on a plinth, i. e. cross of Golgotha, the symbol of the Crucifixion with baptismal letters (Fig. 7–8). On the western side, there is an inscription in Cyrillic script in the Old Serbian language, arranged in ten regular lines. The tombstone inscription testifies to the death of a certain Radosav, whose father was Hrneta (Hraneta), and whose brothers were Rahac (Rahač) and Petar, probably the members of a higher social class.

Based on the shape of the carved letters, but also the iconographic representations on the tombstone, as well as the recorded personal names, the tombstone inscription from Borač in Gruža is dated to the last third of the 14th and the first half of the 15th century.